

6. A nemzet kulturális öröksége

A népviselet nemzeti jelentősége, presztízse

A közép-európai nemzeti megújulási mozgalmak közös vonásának tekinthetjük, hogy az elit az anyanyelv mellett legalább olyan jelentőséget tulajdonított a nemzetinek tekintett viseletnek, az úgymond ősoktól örökölt daraboknak. A 18. század folyamán, amikor az anyanyelvnek még a magyarság sem tulajdonított szinte semmiféle politikai vagy identitásképző szerepet, a „magyar zene és tánc”, a „magyar ételek” és hangsúlyosan a „magyar viselet” folyamatosan a gyökerek, a hagyományok megtartásának, a nemzettudat letéteményesének számított. A barokk mesterek uralkodóinkat – Árpáddal kezdve – sújtásos, paszományos viseletben, prémes gallérral ábrázolták, s ezt a viseletet vallotta magáénak nyelvétől függetlenül a Natio Hungarica, az ország nemessége. A magyaros viselet azután a reformkorban is a honfiúság és honleányság, tehát az immár magyar öntudat elvárt kifejezése maradt; s mivel az etnikumból kiszakadó szlovák, román stb. nemesség is ezekkel a külsőségekkel azonosult, a nem magyar eliteknek máshol kellett keresniük a modern nemzettudat kimutatásának lehetőségét. Ezt a paraszti viseletben találták meg. A nemzet ébresztői (azaz alkotói) nem győzték hangsúlyozni, hogy népük

viselete mennyire egyedi, idegen hatásoktól mentes, egységes és utolérhetetlen szépségű, a motívumok gazdagságával és művészi kidolgozásával minden szomszédos etnikumét felülmúlja (ami persze inkább ideológia volt, mint a tényekből levont következtetés, hiszen eleve minden tájegység viselete más-más formavilágot és színvonalat képvisel, másrészt a paraszti kultúrában mindig központi szerepet játszottak az interetnikus kölcsönhatások). A 19. század második felében, amikor a fajok harcának divatos jelszava, a születő sovinizmus kezdte elhomályosítani az írástudók szemét, az sem tűnt föl, hogy mindegyik nemzeti elit ugyanazokkal az érvekkel a maga népviseletének igényelte az első helyet, ha pedig a szomszéd valamely értékét nem tudta hallgatással mellőzni, igyekezett kimutatni, hogy az adott darab az övéből átvett gyöngye utánzat, netán hamisítvány.

A népviseletnek tulajdonított szerepet a román nemzeti hagyományok, identitás megőrzésében talán senki sem fejezte ki olyan érzékletesen, mint Elena Pop Hossu Longin, a Hunyad megyei román nőegylet elnökhasszonya a huszonötéves jubileumra kiadott brosúrában. Miközben megyéjét a legtisztább viselet hazájaként méltatta, általában megfogalmazta a nők értékörző szerepét: „Vajon főként kinek az érdeme, hogy megőriztük az antik viseletet úgy, ahogy az a római Traianus-oszlopon látható? A harcosoké, akik harci erényüknek köszönhetően a világ minden pontjára eljutottak? Vagy a régi tudósoké, akik szellemi kincseiket világítótoronynak hagyták hátra az utókor számára? Nem, hölgyeim! A román Pénelopék és utódaik voltak azok, akik a háztartás tiszta templomában őrizték az erkölcsöket és a szokásokat, melyek miatt büszkén valljuk magunkat az egykori legdicsőbb nép leszármazottainak. A román parasztasszony méltán várja el tehát tőlünk, akik követtük az idők szellemét, hogy jöjjünk segítségére, és modern értelemben értékesíteni tudja munkáját.” Máshol, még emelkedettebben a következőképpen vall a román nők történelmi szerepéről: „A román parasztasszony nemzeti konzervativizmusunk legklasszikusabb letéteményese, népünk e vesztaszüzei megérdemlik

tehát legmelegebb érdeklődésünket. Az ősi tűzhely mellett nemcsak mesés művészetet alakított ki, hanem hosszú századokon át megőrizte nekünk a szép erkölcsöket és szokásokat, megőrizte a varázslatos meséket és mondákat, miközben a fonóban fürgén pörgött az orsó, valamint a bús doinákat és dalokat, míg szőtt vagy vásznát fehérítette a virágos réten. Minden, ami megkülönböztet minket más népektől, ellenállásunkat erősíti, és mindezt jó részt a román parasztasszonynak köszönhetjük, az ő alkotó és konzervatív szellemének.”²⁶²

Ugyancsak a parasztság értékőrző konzervativizmusát méltatta a szászvárosi újság egy cikke 1897-ben (bár éppen a zarándiak korcsosuló, keveredő viselete apropóján): „A románok természetében gyökerezett és még ma is él az a jó szokás, hogy kicsúfolják és utálják azt a testvérüket, aki városi viseletben jár, a piac meg a katonaság szavait használja. Romlatlan szíve megérzi, hogy *az el akar távolodni népétől*, amiért is megvetésben lesz része.”²⁶³

A *Revista Orăștiei* azért is fontosnak tartotta a háziipar támogatására, propagálására létrejött egyesületek munkáját, mert mint írta, egyes honfitársak Kolozsváron például már pénzért veszik a román szőttéseket, melyeket azután feleségük munkájaként mutogatnak, s éppen a románokat rágalmazták majmolással, utánzással.²⁶⁴ Az egyesület úttörő tevékenységével a későbbiekben még bővebben foglalkozunk.

- *Az intelligencia és a nép közönye*

A nemzeti viselet sorsáért aggódó kortársak elítélték, kipellengezték az intelligencia azon tagjait, akik nyilvános alkalmakkor vonakodtak fölölteni a népviseletet. Ezzel a türelmetlen, bízvást mondhatjuk maximalista alapállással már Petru Bănățian többször idézett 1866-os dél-erdélyi útleírásában találkozunk: miközben a szerző Hátszeg leírásánál boldogan örökítette meg az első román hölgyeket, akikkel életében találkozott, s akik nemcsak tisztán, „angyali módra” beszéltek románul, de ízléses nemzeti viseletet is hordtak, élt az alkalommal, hogy megrója a magyarországi és

bánsági nőket: „milyen kevesen vannak ezek között, akik képesek románul beszélni és öltözködni. Márpedig az a román nő, aki idegen nyelven beszél és barbár tollakkal csúfítja el magát, aligha tetszik egy román ifjúnak.”²⁶⁵

A kritikus kortársak adott esetben még Romániát is felelőssé tették az erdélyi (ausztriai) népviselet visszaszorulásáért, mint ezt egy bukovinai (putnai) hölgy 1885-ös levele jelzi. Az illető elvetette a bukaresti *România liberă* cikkét, miszerint a házalók és maga a parasztság a bűnös, mert ez utóbbi jobban szereti a „zsidó rongyokat”, a tarka ruhaneműket. A levélíró viszont az intelligenciának a népviselettel szembeni megvetését nevezte a baj okának, s igaza alátámasztására mindjárt egy konkrét esetet is ismertetett: két falujabeli asszony Romániába szegődött dajkának, s annyira elváltoztatva (szoknya, télikabát, fűző, muszlinkendő) jöttek haza, hogy nem ismerte meg őket – a bojárházban ugyanis az urak nem tűrték meg a „mokány”, azaz erdélyi paraszti ruházatot.²⁶⁶

Fent idézett beszámolójában Maria Cosma, a nagyszebeni egyesület elnökhasszonya sajnálkozva mutatott rá, hogy sok élenjáró községben a tehetősebb nők elhagyták már a népviseletet, bolti ruhákat hordanak, melyek egyrészt egészségtelenek, másrészt a család anyagi romlásához vezetnek. Más kortárshoz hasonlóan ezért ő is a tanult rétegektől várta e folyamat gátolását: „Ezért minden tanult román szent kötelessége, hogy letérítse a népet erről a veszélyes útról. A papok és a tanítók, akik közelebbi kapcsolatban állnak velem, tanácsaikkal jelentős hatást érhetnek el, feleségüknek pedig jó példával kell elől járni, kiiktatva nemzeti viseletükből minden idegen varrást, szőtttest vagy színt. A nőegyletek az elmúlt években sokat tettek ezért, de anyagi eszközök híján nem tudtak a kívánatos mértékben továbblépni.” Ezért fejezte ki az elnökhasszony reményét a bankok jótékonyági kvótájával és a nagyobb községek nyújtotta ösztöndíjakkal kapcsolatban.²⁶⁷

A véleményformáló (?) elit vágyaival – de legalábbis szólamaival – szembekerül Ion Agârbiceanu regényében a társadalom

valószínűbb reakciója, amikor a módos jegyzőné először jelent meg városi ruhában a nyilvánosság előtt:

„- Rosszul tette, hogy levetette a régi viseletét - mondották egyesek.

- Pedig jól áll neki. Ha valaki egy új társadalmi osztályba kerül, akkor legyen teljes az előrelépése - vélekedtek mások.”²⁶⁸

- *Nemzeti bál és népviselet*

A *Familia* és általában a kor vezető intelligenciájának egyik központi törekvése volt, hogy a román elitet legalább annak saját táncos összejövetelein és báljain népviseletbe bújtsa; ki kell azonban mondanunk, hogy erőfeszítésük viszonylag kevés sikerrel járt: a román polgári rétegek számára a magyar és német elit francia illetve német szabású viselete volt a norma, a család erejétől függően a párizsi, a bécsi, de legalább a pesti divatot igyekeztek követni, ambíciójuk csúcsát pedig éppen az jelentette, hogy toalettjükkel esetleg lekörözhetik a megjelent idegen hölgyeket (netán urakat) illetve kapjanak méltó helyet a helyi lap másnapi tudósításában. Az öntudatos elit ezt természetesen igen nehezményezte, számos alkalommal rámutatott e jelenség pusztító anyagi és erkölcsi következményeire, a nemzeti kohéziót és szolidaritást romboló hatásaira.

Így az 1874-es szászsebesi bálról közölt, amúgy is igen kritikus tudósítás fölpanaszolta, hogy a néhány népviseletes résztvevő marginalizálódott. A brassói román nőegylet 1878. évi báljáról szóló tudósítás elismerte ugyan, hogy az igen elegáns közönség hölgyei mind szépek voltak, ám hangsúlyozta, hogy az urakra a legmélyebb benyomást Z. Ciurcu kisasszony tette, aki egyedül jelent meg román nemzeti viseletben. Egyes hölgyek toalettje 6-700 forint értékű volt, amit esetleg több ezer forint értékű csillogó díszek és ékszerek egészítettek ki, ám az igazi eleganciát egyszerűségében is az az egy népviselet képviselte: „És képzeljék el, hogy ez az egyszerű román leány bazsalikonnal és aranyvirággal az övében mélyebb benyomást tett mindenkire, mint a drága, Bécsből

hozott vagy a brassói híres divatszabó, Artúr által készített toaettek.” Egy ugyanekkor született tudósítás a budapesti román tanulmányi társaság által szervezett hangversenyről és táncmulatságról azt írta föl, hogy a sok elegáns francia toaett között csak egyetlen népviselet akadt – egy romániai leány jelent meg pitești-i viseletben. A szerző reményét fejezte ki, hogy a merész hajadon arra készíti a pesti román hölgyeket, hogy a jövőben gyakrabban jelenjenek meg népviseletben, annál is inkább, mert tavaly a legarisztokratikusabb bálon két magyar grófnő szintén népviseletben jelent meg, megnyitva az utat a pesti előkelő szalonokba. Egy 1891-es aradi „nemzeti” bálon mindössze két hölgy vállalta a népviseletet, a tudósító rezignáltan vallotta be, hogy Aradon az nincs szokásban, amit a következő év igazolt; a jelentés próbálta meggyőzni a román hölgyeket, higgyék el, semmi sem áll olyan jól nekik, mint a festői román viselet. Egy évvel később azután a tudósító már nem tudta magába fojtani az évek során fölgyülemlett ellenérzéseit: „Teljességgel megmagyarázhatatlan, hogy hölgyeink a maguk fejlett esztétikai érzékével nem képesek megérteni, milyen jól megy barnás arcukhoz a nemzeti viselet, és micsoda előnyöket veszítenek el azért, hogy divatöltözékekkel cserélik föl, melyek sokszor – és idén különösen! – nem elégítik ki az igazi esztétikai szépség kívánalmait. Minden férfi egyöntetű véleménye, hogy egy nemzeti viseletbe öltözött román nő összehasonlíthatatlanul szebb, mint ha a legelegánsabb és legdrágább divatos toaettet ölti magára.” Remélhető tehát, hogy az aradi hölgyek elgondolkodnak ezen, s jövőre abban az öltözékben jelennek meg, melyet Románia költőnő-királynéja, Carmen Sylva is büszkén visel. Utolsó itteni példánk a belényesi teológusnövendékek 1891. évi jótékonysági bálja, ahol csak egyetlenegy kisasszony hordott népviseletet, pedig „ezt kellene ilyenkor viselni”. Végül arra is volt példa, hogy a szervezők megszólították a paraszti résztvevők viseletét, mint az 1880-as temesvári román bálon. A tudósító meg is írta őket ezért, emlékeztetve őket, hogy nagyszüleik, szüleik, s talán ők maguk is ezt hordták valaha.²⁶⁹

Nemcsak az általános érdektelenségre volt azonban példa, hanem egy-egy tudósításból arra következtethetünk, hogy ígéretes kezdet után a párizsi módi visszahódította a nőket. 1885-ben a nagyszebeni nőegylet bálján csak három hölgy volt népviseletben, el is vesztek a francia, német toalettek között. Minden valószínűség szerint erre utalt a következő évben megjelent aradi báli jelentés, mely meglepőnek nevezte, hogy ott, ahonnan más helyek példamutatást szoktak várni, a francia uszály két éve kiszorította a népviseletet. A szerző remélte azonban, hogy ez nem fog máshová áttérjedni, sőt a sz[eben?]-i hölgyek körében sem gyökerezik meg. A Szilágy megyei nőegylet közgyűlésekor tartott bálon csak négy hölgy öltözött paraszti viseletbe, ami mélyen megdöbbenette a tudósítót: mi ez a változás az előző évi vármezői közgyűléshez képest?!²⁷⁰

Természetesen azért pozitív példa is volt: a zernesti (Fogaras vm.) nőegylet által szervezett első bálon minden hölgy tiszta népviseletben jelent meg. Azt, hogy ez nem a helyi hagyomány természetes követése volt, hanem tudatos gesztus, mutatja, hogy az elnökasszony Szeben vidéki parasztasszonynak öltözött (bár az autenticitást illetően némi kétségünk támadhat, a hölgy ugyanis selyemvirágokkal ékesített tüllinget viselt), egy másik tag romániai, szubkárpáti viseletet öltött (szintén selyemvirágokkal), ketten pedig Szászsebes illetve Gyulafehérvár környéki ruhában jelentek meg. 1883 telén azután magán a brassói nőegylet bálján is mindenki népviseletben jelent meg a tudósító nagy örömeire, akinek már csak a múltira vonatkozólag kellett kijelentenie, hogy hivalkodó fényűzés jellemezte az egyesület báljait. Az 1886-os aradi román bál kapcsán a *Familia* ismételten leszögezte, hogy ez a legmegfelelőbb báli ruha a hölgyek számára: „A népviselet a szép román nőket még elragadóbb teremtésekké teszi. Ezzel magyarázható, hogy a román női viselet igen népszerűvé lett, úgy, hogy időnként még nem román hölgyeket is megcsodálhatunk benne.” Az 1890-ben Dicsőszentmártonban, a helyi görög katolikus egyház javára rendezett bálon is rengeteg hölgy jelent meg népviseletben,

ami „dicséretére és tiszteletére szolgál a Küküllő megyei hölgyeknek, akik a német és a francia elé helyezik ősi viseletüket.”²⁷¹

A báli hölgykoszorú készségét némiképp prózaibb módon igyekezett serkenteni az a névtelenségben maradt adományozó, aki 1889-től kezdve élete végéig minden évben két aranyforint jutalmat utalt ki az ASTRA-közgyűlés bálján föltűnő legszebb népviselet birtokosának, ezzel támogatva a háziipar fejlődését. A díj odaítéléséről háromfős zsűri döntött, az összeget a szünetben adták át.²⁷²

Egyes türelmetlenebb, igényesebb kortársak azonban a bálozó úrhölgyek paraszti külsejével sem elégedtek meg, ha azt külsőségesnek, őszintétlennek érezték, mint a Spinu Ghimpescu-aláírású 1885-ös írás, mely fölírta a román hölgyeknek, hogy szégyenlik, elvetik anyanyelvüket: „Legtöbbjük nacionalizmusa csak abban nyilvánul meg, hogy a bálókra népviseletet öltenek, mert az a divat, utána viszont ebben a viseletben idegen nyelven társalognak.”²⁷³

Vulcan 1885-ben mint egyedülálló, úttörő eseményt méltatta Nicolae Ciurcu brassói könyvkereskedő és Emilia Cornelia Nicoară dévai papeleány ottani esküvőjét: mindketten népviseletben járultak az oltár elé, amivel óriási hatást tettek a közönségre. Az első eset volt ugyanis, hogy helyi vezető család tagja így jelenjen meg, mikor már a nép is idegennel cserélte föl viseletét. Egy 1896-ban, Nagyváradon rendezett román est színjátszói és rendezői is fontosnak tartották, hogy népviseletben álljanak a fényképezőgép lencséje elé.²⁷⁴

- *Kiállítások, népviseleti album*

A dualizmuskori román szerzők büszkén említették, ha a román viselet a külföld figyelmét is fölkelte. Iosif Vulcan – az 1867-es párizsi világkiállításról jelentve – örömmel közölte, hogy a Románia pavilonjában kiállított darabok micsoda sikert arattak, s értékes díjakat kaptak. Ha úgy tetszik, szintén külföldi elismerést hozott az 1873-as bécsi világkiállítás, melyen a *Familia* szerkesztőjének (némiképp az intelligenciának is szóló) szavai szerint

egyedül a román parasztasszonyok hirdették a hazai romanizmust, képviselték ezt a „történelmét vérrel író, de a civilizációra, a kultúrára fogékony népet”. Ez is csak úgy volt lehetséges, hogy Xantus János az előző évben bejárta a Bánság és Erdély egyes részeit, s az ott összegyűjtött kincseket állította ki nagy sikerrel előbb Pesten, hogy utána a császárvárosba vigye. Pesten elegáns közönség tekintette meg, arisztokraták, középosztálybeliek, sok idegen; a királyné elkért két naszódi inget, József főherceg felesége rendelt egy teljes bánsági öltözetet, de sokan mások is szerettek volna megszerezni egy-egy darabot. A bécsi látogatók – jósolta Vulcan – bizonyára azt fogják mondani: mi mindent alkothatna ez a nép magasabb kulturális szintre emelkedve, ha már így is erre képes! Tisztelet a parasztasszonyoknak – emígy a szerkesztő –, akik hozzájárulnak a nemzet fölemeléséhez! Vulcan nemzeti-patrióta büszkesége sajátos módon még Romániával szemben is érvényesült, mert lelkesen ismertette ugyan a Románia által kiállított gazdag anyagot, de leszögezte, hogy Erdélyben ennél szebb kidolgozású ruhadarabok születnek.²⁷⁵

Visszatérve Erdélyre, az 1881-es nagyszabenyi nemzeti kiállítás szervezői az előző év végén közzétett társadalmi fölhívásukban, melyben kiállítandó tárgyak beküldését kérték a közönségtől, márcsak a siker érdekében is igyekeztek oldani az intelligencia elkülönülését, serkenteni gyűjtőkedvét: nem kell lenézni a népet, a római ősök öltözéke éppen a paraszti viseletben maradt meg – hacsak idegen hatások, spekulánsok el nem korcsosítják –, amihez képest a mai divatholmik valóságos karikatúrák.²⁷⁶ A népviselet bemutatásában, értékesítésében és végül előállításában különösen aktív volt – mint még látni fogjuk – a Hunyad megyei román nőegylet, amely többek között jó néhány kiállítást szervezett vagy vett részt azokon. Elena Pop Hossu Longin elnökasszony a következő szavakkal foglalta össze e rendezvények célját és értelmét: „Ezeknek a kiállításoknak kettős célja volt: hogy megmutassák a román közönségnek a mi szerény falvainkban fölhalmozott rendkívüli művészi gazdagságot, és ezáltal erősítsék hitét népünk

erényeiben és életerejében, másrészt pedig, hogy fölkeltsék a román parasztasszonyban a jogos büszkeséget, és tudatára ébresszék a maga hozzáértésének, hogy meggyőzzék arról, hogy munkája nem hiábavaló, hogy keze munkája nem megvetés tárgya, hanem drága kincs, melyhez áhitattal ragaszkodnia, s azt szeretnie kell.²⁷⁷ A viseletéhez ragaszkodó parasztságnak mint a nemzeti lét zálogának az eszméje indította továbbá arra Ioan Selagianut, hogy 1867-ben fölhívást tegyen közzé a *Familia* hasábjain egy átfogó, Ausztria (azaz az egész Birodalom) összrománságát megörökítő album összeállítására (melyre később visszatérünk).²⁷⁸ Végül megjegyezzük, hogy volt olyan (nem túl nagy visszhangot kiváltott) egyesület mint a *Román bocskor*, amely eleve azért jött létre 1884-ben Nagyszebenben, hogy az ottani román családok körében meghonosítsa és ápolja a nemzeti szokásokat, valamint terjessze a népviselet divatját.²⁷⁹

- *A népviselet mint a költekezés, a divatolás ellenszere*

A parasztság viselete – illetve gyakorlatilag annak stilizált formája – nemcsak a nemzettudat, az etnikai összetartozás jelképe volt a kortársak számára, hanem egyben a legjobb eszköz arra, hogy megtörjék a polgári családok számára egyre súlyosabb terhet jelentő divat, a követési kényszer uralmát. Egy hölgy 1882-ben a *Familiában* – barátnője szavait idézve – ezt a kövekezőképpen fejtette ki: „Úgy gondolom, hogy a luxus leküzdésére az a legmegfelelőbb eszköz, ha nemzeti viseletet készítünk magunknak. Az legalábbis állandó, és mindenhol megjelenhetünk benne, nem kényszerülünk arra, hogy mindig új toalettet csináltassunk. Szébb is, mert nemzeti, és olcsóbb, mert bármikor fölvehetem, sőt talán jobban is áll nekem, mint az uszály. És ha egy királyné szívesen hordja, ha bevezette a szalonokba és az elitbálokra, nekünk miért lenne szégyen fölölteni? Itt az ideje tehát, hogy mi, román nők, komolyabban gondolkodjunk, és ne akarjuk az extravagáns divat terén utánozni az idegeneket. Bele kellene gondolnunk, hogy férjünknek, szüleinknek nem nagyon van arra pénzük, hogy eleget

tegyenek a divatlapok összes örültségeinek. Ne legyünk követelőzők, elégedjünk meg azzal, amit a tisztas munkas gyümölcse biztosít számunkra.” A román nők ne akarják utánozni a magas társadalmi köröket, ne akarják túllépni társadalmi helyzetüket. Jelszavuk legyen: elegáns egyszerűség! A szerzőnő ezért megróttas Rosa Trandafir néhány számmal korábban megjelent ismertetését a divatos szalonruháról: nem valók azok a románoknak, nem bírják anyagilag.²⁸⁰

Vulcan a már említett dévai esküvő kapcsán is megjegyezte, hogy a népviselet nemcsak sokkal szebb, mint az uszályok, hanem olcsóbb is, nem emészt föl egy egész vagyont. A szászvárosi újság egy 1897-es hosszabb, a Zaránd megyei népviselet korcsosulását föltáró cikke már a nép anyagi romlását vetítette előre, s paradox módon az intelligenciától várta el, hogy járjon elől jó példával, társas összejövetelein a hölgyek népviseletben jelenjenek meg! Hozott is egy követendő esetet: a Brád melletti Ormingya község (Hunyad vm.) a papné példájára testületileg fölöltötte a Szászváros környéki viseletet (azaz itt sem spontán folyamatról, a helyi hagyomány folytatásáról volt szó). A tett értékét még az sem rontja le, hogy a nép a „jelmez” alá változatlanul fölvette a korábbi ruházatot, mert számára ez a réteges öltözködés volt a gazdagság jele.²⁸¹

- *A népviselet forgalmazása és gyártása*

Az ügy iránt elkötelezettek szemében azonban a paraszti viselet nemcsak olcsóbb ruházatot jelentett, hanem az ügyes kezű parasztlányokat, -asszonyokat is szép mellékjövedelemhez juttathatta, a kérdés tehát a nép anyagi megerősítésének, a háziipar fejlesztésének (sokszor csak újraélesztésének) korábban tárgyalt átfogó programjába illeszkedett. A mintát egyrészt a hazai magyar vagy szlovák kezdeményezések jelentették: Vulcan 1904-ben arról adott hírt, hogy Nicolau Iancu, a Temes megyei közigazgatás románügyi referense a bánági román kézimunkákból gyűjteményt készül összeállítani Izabella főhercegnő számára, aki a bécsi és pozsonyi háziipari központ alá tartozó fiókot készül létesíteni Temesváron

ez állandó jövedelemlehetőséget fog biztosítani a román asszonyok számára. A főhercegnő figyelmét egyébként a szlovák népművészet már a nyolcvanas években fölkelte: az ismert publicistát, a szövetkezeti hálózatot szervező Pechány Adolfot fölkererte egy, a háziipart támogató, alkotásait értékesítő pozsonyi egyesület alapítására, amely rendszeres jövedelmet biztosíthatna a Pozsony, Trencsén, Nyitra megyei szegény nép számára.²⁸² A másik ösztönző erőt a nyolcvanas években az anyaországban megindult pozitív folyamatok jelenthették. A *Familia* 1882 végén arról számolt be, hogy Romániában erősödik a népi szöttek, hímzések divatja, úri házaknál már bútorhuzatként is alkalmazzák; az ezt követni akaró honi hölgyek számára pedig elérte, hogy a kézimunkák forgalmazására szakosodott Teodora Mihăilescu Bukarestben raktárt rendezett be különböző huzatokból és egész viseletekből. Jó másfél vétézed múlva Vulcan arról írt, hogy a bukaresti Furnica egyesület az előző évben több, mint százezer lej értékben adott el kézimunkákat, népviseleti darabokat, csak Londonban majdnem tizenkilencezer lej értékben. Szintén ide kapcsolódó hír volt, hogy a bukaresti Elena Doamna leánynevelő intézet 1901-ben úgy döntött, a háziipari részleg neveltjei által készített népviselet lesz a tanítóképzősök kötelező egyenruhája, s várhatóan Jászvásáron is ilyen döntés fog születni.²⁸³

A hazai román intelligencia egyrészt díjakkal próbálta a falusi lányokat, asszonyokat munkára, önfejlesztésre serkenteni, mint például a belényesi ASTRA-fiókszervezet, mely 1901-es közgyűlésén húsz koronás pályadíjat szavazott meg a körzetbeli nők által beküldeni kért kézimunkák közül a legszebb, legrománosabb darab jutalmazására – evégett a falusi intelligencia közvetítését kérték.²⁸⁴

Mivel az erdélyi román darabok is keresettek voltak, a Hunyad megyei román nőegylet 1897-ben elérkezettnek látta az időt, hogy bekapcsolódjon ezek értékesítésébe. Az egyesület lelke, az igen aktív Elena Pop Hossu Longin elnökasszony megyéjét tartotta a háziipari fejlődés lehetséges fészkeként, mivel visszatekintő szavai

szerint az „a román Erdély legklasszikusabb vidéke”, festői tájait mindenhol a dicső múlt, a nagy történelmi események emléke lengi be; a férfiak büszke sólymok, a legionáriusok leszármazottai, a szőke, büszke nők pedig a legtisztább viseletet őrizték meg (főleg Szászváros környékén, a Gyógy völgyében és Zarándban). Érthető tehát, hogy fölébredt a paraszti művészet támogatásának gondolata. „Erre a pompás, különleges kincsre, melyet fajunk állhatatos konzervativizmussal őrzött meg századokon keresztül, mind jobban kezdtek fölfigyelni a román hölgyek, és ez arra ösztökölte őket, hogy hozzák a felszínre a nép szellemének ezen alkotásait, és terjesszék el őket minden román házban, úgy is mint a jogos nemzeti büszkeség darabjait.” Az 1886-ban megalakult megyei nőegylet egyik fő célja tehát a paraszti kézimunka támogatása volt.²⁸⁵ Hossu Longin elnökasszony elkötelezettségét jelzi egy néhány évvel későbbi levele, miszerint „ránk, az intelligenciához tartozó hölgyekre hárul a kötelesség, hogy paraszti nővéreink segítségére siessünk, hogy közmondásos szorgalmuk értékesíthető legyen”.²⁸⁶ A most tárgyalandó kezdeményezés előtörténete az volt, hogy Albert főherceg volt jószágkormányzója, Erdélyben járván, történetesen az elnökasszony szüleinél szállt meg, s fölfigyelve a sok művészi kézimunkára, közvetített egy bécsi kézimunka-nagykereskedés felé. Az egyesület Bizottsága vállalta a darabok összegyűjtését, és Bécsbe szállítását, ezért össznemzeti fölhívásában fölkérte a papnékat, tanítónékat és a falvak vezető asszonyait, hogy értesítsék erről a lehetőségről a falu legjobb szövőit, hímzőit. Az árat maga a készítő szabhatta meg, a Bizottság annyit várt el, hogy a darabok tiszta motívumokat tartalmazzanak idegenszerű, tarka díszítések nélkül, és hogy a szoros határidőre érkezzenek meg, mivel akkor biztos a siker, ha karácsony illetve újév előtt már a piacon vannak. A Bizottság hangsúlyozta, hogy az akció nemcsak jövedelemforrás lehet, hanem a nemzet presztízsét is emeli. A fölhívás visszhangra talált, december elejéig 230 kézimunka érkezett, melyet Elena Pop Hossu Longin elnökasszony személyesen vitt el Bécsbe. Némi zavart csak az okozott, hogy sok

asszony mindjárt a pénzt is követelte, s ezért az egyesületnek tudatosítania kellett, hogy ő nem a vevő, csak a közvetítő. Az egyesület néhány évvel később hasonló, ezúttal filantróp kezdeményezéssel lépett elő: Victoria Erdélyi alelnökasszony vezetésével Szászvároson bizottság alakult azzal a céllal, hogy a tűzvész által sújtott Vajdej falu (Hunyad vm.) asszonyait kézimunkadarabok készítésére ösztönözze; ezeket az ASTRA és a Színházi Alap-szerzési Társulat közgyűlése alatt szándékozták árusítani. Ennek érdekében az elnökasszony a következő évben levélben fordult a Szilágy megyei román nőegylet elnökasszonyához, s fölkérte, hogy a Hunyad megyei egyesület javára árulják majd a tárgyakat a szilágysomlyói Színházi Alap-közgyűlésen. Hangsúlyozta, hogy össznemzeti érdekről van szó: „Ezek a jötevők támogatásukkal hármas cél megvalósításához járulnak hozzá: segítik az *első román háziipari műhely* fölállítását, segítenek egy, a lángok martalékává lett román falun, és sokfelé népszerűsítik a szép erdélyi motívumokat.”²⁸⁷ Hasonló szerepet vállalt a népi textília-kiállítások szervezésében a nagyszebeni román nőegylet, mely az 1905-ös itteni nemzeti kiállításon is nagy erővel vonult föl, s elnökasszonya, Maria Cosma szervezte meg az 1906-os nagy bukaresti (I. Károly trónralépése negyvenedik évfordulójára rendezett) jubileumi kiállítás erdélyi pavilonjának a háziipari részlegét.²⁸⁸ Hosszabb távon kívánta viszont a háziipart támogatni a Szeben megyei román mezőgazdasági egyesület, amikor D. P. Barcianu alelnök 1898-ban általános fölhívást tett közzé: a Bizottság ki akarja aknázni a román gazdákat, de főleg az asszonyok szorgalmát, fantázia-gazdagságát, tehetségét, amely szőttéseikben, varrotásaikban és kötéseikben megjelenik, fejleszteni akarja azt, hogy tisztességes jövedelemforrássá válhassanak. Kéri tehát a gazdákat és az asszonyokat, hogy az általuk készíteni szokott darabokból küldjenek egyet-egyet (vagy legalább mintarészt), hogy a Bizottság tanulmányozhassa, hogyan lehetne jobban, olcsóbban, nagyobb mennyiségben gyártani őket. A legjobb és legszebb darabokról rajzot, fényképet kívánt készíteni, könyvet összeállítani, hogy így is segítse értékesítésüket – mind-

ehhez a papok, a tanítók segítségét kérte. Hangsúlyozta azonban, hogy csak ősi, örökölt technikával készült tárgyakat kér, melyek idegen, gyári hatásoktól mentesek. Kellő számú darab esetén az egyesület külön háziipari múzeumot kívánt létrehozni.²⁸⁹

Nemcsak a népviselet-vásárlás hálózata kezdett kialakulni, hanem a nemzeti bálókól fakadó új szükségletek a kölcsönzés lehetőségét is kialakították: Ion Lăzăroiu szászvárosi ruhakereskedő olyan hirdetést tett közzé a helyi újságban, hogy olcsón vállalja a közkedvelt nemzeti tánchoz szükséges călușer-jelmezek készítését és kölcsönzését.²⁹⁰

Inkább csak egyéni véleményként, de az a nézet is jelentkezett azonban, hogy kifejezetten káros az a lehetőség, hogy készen lehet népviseletet rendelni: Maria S. Danila 1886-ban a *Gazeta de Transilvania* lapjain nyílt levelet intézett a román hölgyekhez, s ezt az „elharapózott rossz szokást” három okból is elvetette: egyrészt az illető hölgy kiállítja magáról a bizonyítványt, hogy nem képes megszőni, előállítani a ruházatát; másrészt a kész népviselet elég drága, nem a helyi viselet és nem olyan tartós, mint a sajátkezű munka; harmadrészt pedig rossz példa a parasztlányok, -asszonyok számára, akik maguk is követni akarják majd ezt a „luxust”.²⁹¹

A korszak végére azután az erdélyi román nőtársadalom eljutott a gyártás megszervezéséig. A háziipar kapcsán szölkünk már arról, hogy a nagyszebeni román nőegylet 1905-ben gazdasági (kézimunka) iskolát alapított, a következő évek során pedig tanműhelyt is fölállított szövőszékekkel és más más eszközökkel; ez egyrészt hasznos képzettséget, majdani jövedelemforrást adott növendékei kezébe, másrészt hozzájárult az eredeti román stílus ápolásához, gazdagításához. A gyakorlati vezetést az egyesületi iskola egy volt ösztöndíjasa látta el, egy másik hölgy pedig az elméleti oktatást végezte – mindketten 800 korona fizetésért és teljes ellátásért. A háziipari iskolába az 1906/7-es tanévre huszonketten iratkoztak be. Maria Cosma elnökasszony az 1907-es közgyűlésen örömmel jelentette be, hogy már alig győzik a sok

rendelést szőnyegekre, függönyökre, bútorzatokra, templomi díszek brokátjaira. Elmondta, hogy főleg a papság támogatására számítanak: küldjenek tehetséges tanítványokat és tőlük rendeljék meg azokat a templomi textíliákat, melyeket eddig idegenek szállítottak. Ezenkívül a román bankoktól – azok jótékonyági kvótájából – remélt támogatást valamint a nagyobb községektől, remélve, hogy azok ösztöndíjakat létesítenek falubeli leányok ideküldésére azzal a föltétellel, hogy végzés után otthon hasonló háziipari iskolát alapítanak. Maria Cosma az anyagi haszon mellett nem kevésbé hangsúlyozta munkájuk erkölcsi hozadékát: „A komoly munka során önbizalmat nyerünk, nem szorulunk majd senki támogatására és könyörületére. Van elég erőnk, csak használjuk bölcsen és méltósággal. Akkor nem fognak minket minden alkalommal tudatlan és rendszereteket nem ismerő népnek bélyegezni.”²⁹²

A Hunyad megyei nőegylet 1902-es közgyűlése arról döntött, hogy az értékesíthető mennyiség növelése érdekében el kell kezdeni az első román háziipari (kézimunka-) műhely szervezését. Régi terv ügyében született ez a döntés, hiszen a Bizottság már 1897-ben fölhívta a román hölgyeket, ösztönözzék arra a paraszt-asszonyokat, hogy adományozzanak bármilyen kis darabokat mintaként a leendő műhely számára; a kérést a közgyűlési döntés után, 1903 tavaszán megismételték. A műhely 1907-ben kezdte el működését Szászvároson Victoria Erdélyi alelnökasszony felügyelete és a nagy szaktudású Tiberia P. Barceanu vezetése alatt, a mintákat Demetriu Comşa, Cornescu asszony és Minerva Comşa albumából vették. Általában tizenöt-husz főnek adott munkát, 1911-ben hét szövőszéken folyt a munka. Négy év alatt összesen hatvan szövőnőnek adott munkát, akik több mint tizennégyezer korona bért vettek föl. Termékei az osztrák és a magyar piac mellett nagyobb mennyiségben eljutottak Romániába, Franciaországba és az Egyesült Államokba.²⁹³ Elena Pop Hossu Longin abban látta a műhely jelentőségét, hogy sikerült „népszerűsíteni a nemzeti viseletet, fölélesztve az elhalt nemzeti érzést a

romanizmus legszélső határaiig. A szép szelistyei, tölgyesi, hátszegi, szászvárosi viseletek hölgyeink kedvelt ékességei, miáltal a román összejövetelek alkalmával a teremben a napkeleti mesék káprázatos képei elevenednek meg.” Máshol az elnökasszony a műhelyt az egyesület huszonöt évi működése sarokkövének nevezte.²⁹⁴

Az anyanyelv egyenértékűsége, presztízse

Hiába töltötte el a nemzeti érzelmű román kortársakat anyanyelvük ősi voltának, előkelő rokonságának és egyúttal szépségének, zeneiségének tudata, mégis meg kellett állapítaniuk, hogy a nyilvánosságban egyre inkább alárendelt, hátrányos helyzetben kerül. Nemcsak a magyar hatóságok igyekeztek közéleti használatát akadályozni, hanem gyakran maga a román elit sem tekintette természetesnek, számos helyzetben vonakodott románul megszólalni. A sajtónak tehát kettős szerepet kellett magára vállalnia: politikai téren (eléggé kilátástalan) küzdelmet folytatni legalább a nemzetiségi törvény betartásáért, társadalmi tekintetben pedig meggyőzni a félénk vagy éppen közönyös lelkeket arról, hogy a román éppolyan kifinomult nyelv, éppúgy alkalmas rá, hogy a hivatalos ügyintézés és a művelt társalgás eszköze legyen.

Az anyanyelvhasználat elvi alátámasztására egy 1875-ös cikk számunkra oly ismerős tételeit idéznénk: „»Jaj annak a nemzetnek, amelyik nem jár a saját lábán, csak más nemzet szemével lát: az ilyen nemzet elméjébe soha nem fog behatolni a kultúra sugára, hanem örökre sötétségben, a ragadozó nemzetek szolgája marad.« (Bărnuțiu, 1848. május 14.) Íme mit kell tennünk, ha kellő sikerrel akarjuk művelni nemzeti nyelvünket; íme ez mindannyiunk kötelessége, tehát, hogy a nemzeti nyelvet használjuk minden élethelyzetben – ezt követeli a nyelv kultúrája, amitől függ a nemzet kultúrája, attól pedig a nemzet anyagi és szellemi jóléte, sőt létezése, mivel csakis nyelvében létezhet egy nemzet.” A szerző ezek után szükségesnek látta fölvenni a harcot „korunk szeren-

csétlen áramlata”, a kozmopolitizmus ellen, mivel az tagadja a nemzeti nyelv, sőt éppenséggel a nemzet létjogosultságát.²⁹⁵

Az anyanyelv jogaiért a kormányzat és a hatóságok ellen folytatott küzdelem története a politikai irodalomból eléggé ismeretes.²⁹⁶ Mi ehelyett a szászvárosi újság három olyan cikkét ismertetnénk, melyeknek célja az volt, hogy erősítsék a románok „civil kurázsiját”, az anyanyelvhasználat érvényesítéséért folytatott apró, mindennapi küzdelmét. Első szerzőnk 1896 nyarán a gyulafehérvári állomáson románul kért jegyet Szászvárosig, mire a pénztáros megtagadta annak kiadását – így azután a kalauznál duplán kellett fizetnie. Megérkezése után szintén románul beírt a panaszkönyvbe, aminek lett is foganatja, mert a pénztárost hamarosan elhelyezték; a következő alkalommal az utód a román nyelvű kérés ellenére szó nélkül kiszolgált. A szerző tehát abban határozta meg a követendő stratégiát, hogy a bíróságokon, a postán, a vasúton, az üzletekben, a kocsmában, mindenhol románul kell beszélni. Először ellenállásba fog ütközni, de nem kétséges a végső győzelem. Hasonló esetről számolt be egy másik cikk ugyanebben az évben: a dévai „hazafias” vasúti pénztárosnő polgári viselete miatt nem adta ki a románul kért jegyet (az előtte álló parasztnak nem problémázott), mondván: kérje magyarul! Őt is megbüntették, mire románul panaszt adott be az aradi vasútigazgatósághoz. Egy hónap múlva választ kapott, miszerint eljárak a pénztárosnővel szemben, és mellékelten visszaküldték a negyven krajcár büntetést. A következő alkalommal a pénztárosnő szó nélkül kiadta a jegyet. A szerző hangsúlyozta, hogy nem önmagát kívánta dicsőíteni, hanem rá akart mutatni: kellő elszántsággal érvényesíthető a törvény által garantált jog. Harmadik példánk az új dévai magyar postáskisasszony fölényeskedését tette szóvá: miután képtelen volt a román kérés alapján kitölteni a feladóvevényt, szerzőnk a gyorsítás végett magyarul sietett a segítségére; a nőt erre előntötte a pulykaméreg, azt kiabálván, hogy úgymond ez itt Magyarország, az ügyfél tehát köteles magyarul beszélni. „Bosszúsan jöttem ki, és azt kérdeztem ma-

gamtól, honnan van ez a nagy mellény, meddig hordja ilyen magasan az orrát még egy ilyen vászonceléd is, aki a mi krajcárjainkból él, tehát ő van a mi szolgálatunkra; hogyan viselkedhet így velünk szemben, kioktatva minket, hivatalból politizálva?” A szerző szerinti megoldás: a románok is „legyenek éppolyan sovének, egy jottányit se engedjenek emberi-isteni jogaikból!”²⁹⁷

Az anyanyelv általános használatának programját azonban egyáltalán nem volt könnyű elfogadtatni a társadalommal: az, hogy valaki úriember/úrhölgy létére nyilvánosan románul beszéljen, meglehetősen furcsa gondolatnak tűnt nemcsak az érintettek, hanem még a nép szemében is. Aron Densușianu 1865-ös idézett útleírásából láthattuk, mennyire elcsodálkoztak a parasztok, hogy egy kabátos ember románul szólítja meg őket – s a közös nyelv egy pillanat alatt olyan erős kapcsolatot teremtett közöttük, hogy mindjárt meg akarták házasítani (nyilván azért, hogy ezáltal a paraszti értékrendnek megfelelően teljesen normális, magukfajta ember lehessen belőle). De nem kevésbé képedt el három, a leánynevelés kapcsán megismert előkelő családanya sem, amikor harcos beszélgetőpartnerük ilyen eretnek gondolatokkal bombázta őket: „Az Önök lányai számára az igazi szalonnyelv a román. És Önök miért nem románul társalognak a szalonban? Mi hiányzik a román nyelvből, hogy nem jelenhet meg ott? A harmónia? A hajlékony kifejezések, fordulatok? Vagy mi egyéb?” A szerző válasza érezhetően nemleges.²⁹⁸

Amikor Pascaly társulata 1868-ban Erdélyben vendégszerepelt, az aradi tudósítás örült annak, hogy az egyik alkalommal két szalonvígjátékot adtak elő (mennyi vitát gerjesztett volna néhány évvel később!), mert bebizonyosodott, hogy a román nyelv teljesen alkalmas a kifinomult társalgásra. „Szerettem volna, ha ezt odasúghatom minden jelenlevő hölgynek” – utalt a román nők vonakodására a szerző. Szintén a román nyelvnek a művészetek szférájában való érvényesítését méltatta egy 1876-os, a lugosi zeneegylet hangversenyéről küldött tudósítás, melyben azonban

az őszinte öröm egyben már a közéleti visszaszorulás érzésével keveredik: „A most elfogadott törvények, a miniszteri rendeletek, főleg pedig a bürokrácia önkénye arra törekszik, hogy minden közhivatalból kiszorítsa a román nyelvet. [...] A lugosiak nem keresik már zengő nyelvüket a közügyekben, hanem sokkal édesebbnek, hangzósabbnak és elbűvölőbbnek találják a társadalmi körben. A román itt a műsáknak, a szív kultúrájának a nyelve lett, a lélek vigasztalója.”²⁹⁹

Az anyanyelv megvetése, idegen társalgási nyelv uralma

Mint a nők ezirányú hivatása kapcsán említettük, Vulcan lapjának egyik központi témája volt az anyanyelv iránti közöny, az idegen nyelvek – elsősorban a német és a magyar – magasabb presztízse, uralma a művelt társalgás során. A művelt körök elleni vissza-visszatérő vád természetesen nem volt új keletű: végülis már a Samuil Micu-Klein és Gheorghe Șincai által összeállított *Elementa linguae dacoromanae sive valachicae* (Buda, 1780) előszava is a közönynek – Jó Sándor moldvai fejedelem görög papok általi befolyásolhatóságának – tulajdonította a latin ábécé és a román kiszorulását a közéleti nyelvhasználatból. Az elmarasztalás azután fokozatosan kiterjedt az egész elitre; ennek jellemző példája Andrei Mureșanu egy 1847-es költeménye (*La muza mea*), mely a műveltek szemére veti, hogy képmutató módon viselkednek, az anyanyelvet tömjénező szóvirágaik ellenére nem hisznek abban, hogy az a kifinomult társalgás hordozója lehet. „Hallom, amint a nyelvről beszélnek, hogy milyen édes, szép hangzású, a rokon nyelvekkel fölveheti a versenyt. Látom azonban, hogy a szalonokban szégyennek számít azon a nyelven társalogni, amely a szolgáltnak való.”³⁰⁰

A kérdés tehát az első perctől fogva jelen volt a *Familia* hasábjain. Tipikusnak mondható Vulcan egy 1870-es Társalgása: a megszólított fiatal hölgy a román üdvözlést franciául fogadta, az első francia mondatokra viszont csak németül tudott válaszolni; a harmadik szalon falait a *Családi Kör* tablói díszítették, a művelt

hölgy viszont magyarul fogadta vendégét: „Nagyon örvendünk! Mindebből megtanulhatjuk azt, hogy ha általában belépünk egy román szalonba, ne felejtünk el magunkkal vinni egy-egy francia, német vagy magyar szótárt, ha társalogni akarunk hölgyeinkkel – románul.” Ioan Lăpădat és az előkelő családanyák vitájában az egyik hölgy szintén hasonló szintű nemzettudatról tett tanúbizonyosságot: „Az egyik nap a férjem néhány képpel állított be, amelyekről azt mondta, hogy román történelmi eseményeket és személyiségeket ábrázolnak; föl akarta tenni őket a falra, én azonban fogtam, és a tűzbe vettem mindet. Egy olyan tisztességes házban, mint a mienk, hogyan tűrhethék meg ilyen karikatúrákat?” Lăpădat a végén keményen megróttta a hölgyeket: „Önök megtanulták az idegenektől lenézni nyelvüket, sőt még jobban megvetik, mint azok.”³⁰¹

Egy 1865-ös aradi tudósítás ugyan örült annak, hogy a fenti helyzet már a múlté, ám úgy vélte, igen messze van még az igényes anyanyelvi társalgás kora: „Igaz, hogy elmúlt az a nem túl régi időszak, amikor egyes román házakban a nemzeti nyelvet csak akkor használták, ha egy paraszttal érintkeztek, családi körben és a szalonokban azonban a társalgás valamely idegen nyelven folyt; sajnos azonban ma is vannak olyan románok, akik csak akkor tanulják meg anyanyelvüket, ha már egy-két idegent elsajátítottak, mondván, hogy a románt bármikor megtanulhatják, azzal nem lehet elkésni. Így azután nem csoda, ha egyes (egyébként igen tiszteletreméltó) házaknál a társalgás során a szerencsétlen román nyelvet annyira eltorzítják, hogy gyakran nem tudunk mást tenni, mint hogy idegen nyelvre váltunk, hogy megértsük egymást, és hogy kíméljük a hallgatóságot.” Az Aradi Román Közművelődési Egyesület 1870. évi báljáról tudósító szerző is azt tartotta visszásnak, hogy az előkelő közönség tagjai közül sokan magyarul társalogtak.³⁰²

Az alföldiek ostorozása már csak azért is megalapozottnak tűnhet, mert mint annak idején láttuk, Petru Bănăţian dél-erdélyi útirajzában megdicsérte a hátszegi román kisasszonyokat tiszta, angyali román beszédükért, de mintha csak azért tette volna, hogy

megróhassa a magyarországi, bánsági hölgyeket: „Milyen kevés ezek között, aki tudnak és akarnak románul beszélni és öltözködni. Márpedig az idegen nyelven szóló és barbár tollakkal elcsúfított román nő nem tetszhet egy román ifjúnak sem.” Hasonlóan lesújtó levél érkezett ebben az időben Máramarosból is, fölróva az itteni elitnek a nemzeti szellem hiányát: „Szalonjaink nyelve a magyar, a románnal szégyenben marad az ember, vagy meg sem hallgatják, vagy nem értik meg. Nemegyszer történt meg velem, hogy román szülők leánya ezzel a hangos megjegyzéssel fordított nekem hátat: Nem tudok oláhul.” Úgy kellenének a nemzeti oktatási intézmények, mint egy falat kenyér – összegezte a szerző –, mert csak a nemzeti nőnevelés lesz képes megváltoztatni a családok gondolkodásmódját. Szatmárban egy olvasói levél szerint a papok egymással versengve magyar szellemben nevelték gyermekeiket, otthon, társaságban kizárólag magyarul beszéltek, kinevették azt a „tanulatlan” hölgyet, aki románul merészelt megszólalni. A helyzet azonban nemcsak a végeken volt katasztrofális: Kolozsvárról azt tudósították 1874-ben, hogy csak egy-két családban használják a románt, lapok sehova nem járnak, könyveket nem vásárolnak, a hölgyek nem is tudnak folyékonyan olvasni; a szerző elő akart fizetni feleségének a *Familiára*, de sehohol nem találkozott egy példánnyal. Végül Ana Botta vállalta magára, hogy propagálni fogja ezt az egyetlen román szépirodalmi lapot. A cikk hatására gyászos levelek érkeztek Nagyszebenből, Temesvárról, Aradról, Nagyváradról, hogy ott sem jobb a helyzet. Vulcan már csak az ifjúságba tudta vetni reményét, tőle várta a nemzet megújulását. „Az Istenért, beszéljete és írjate románul!” Az idegen nyelv még olyan kifejezetten nemzeti rendezvényeken is eluralkodott mint a magyarláposi (Szolnok-Doboka vm.) román iskola javára 1874-ben rendezett bál, ahol a népes közönség kizárólag magyarul társalgot. Ha egy bál mégis kifogástalan nemzeti szellemben zajlott, akkor is tehetett a tudósító valami oldalvágást, mint az 1878-as brassói nőegyleti bál esetében: „még azok a hölgyek is, akik az utcán szívesebben beszélnek németül, most románul társalgotak, még-

pedig a lehető legelegánsabb, a brassói hölgyekhez méltó nyelven”, amiből az következik, hogy a hétköznapok során is képesek lennének erre.³⁰³

A helyzet a következő évtizedben sem javulhatott érezhetően, mint az Spinu Ghimnescu 1885-ös cikkéből kitűnik. A román hölgyek „nemcsak hogy nem társalognak románul, hanem el is terjesztik családjukban az idegen nyelvet. Aki kétségbe meri ezt vonni, az nem volt még Romániában, s ezért nem tudja, hogy ott minden szalonban franciául társalognak, és a román még az előszobában sem lel menedékre; az illető nem vett részt azokon a mulatságokon, melyeket Erdély és a Bánság legrománabb városaiban rendeznek, és nem volt alkalma meghallani, hogy a fiatal hölgnemzedék tagjai gyakrabban és szívesebben beszélnek németül; végül pedig nem tett körutat a magyarországi részek román családjai között, ahol a hölgyek már nem is tudnak románul beszélni.” A szerző azzal indította cikkét, hogy régen a nők őrizték meg a nyelvet és a nemzetiséget, ma azonban ez már sajnos nem mondható el. Másfél évtizeddel később is „egy hölgy” kénytelen volt beismerni, hogy ők nem teljesítik kötelességüket: a szalonban csak akkor beszélnek románul, ha olyan vendég jön, aki előtt nemzeti színben akarnak föltűnni (ha meggondoljuk, már ez is haladás, bizonyos mentalitásváltás jele), egyébként a Romániával határos kompakt román vidékeken németül, a magyarországi részeken pedig magyarul folyik a társalgás. A szerző bevallotta: szégyelli magát, amikor a banketteken az urak a román nők nemzetmegtartó szerepére üritik poharukat – mondják ki ilyenkor, hogy a parasztasszonyokra gondolnak (a cikk a nagyszombati háziipari kiállítás kapcsán, az ott látott kézimunkák hatása alatt született). S hogy a tollforgató közvélemény a századelőn is megrovólag gondolt a hölgyekre, azt lemérhetjük Vulcan elnöki beszédén, mellyel megnyitotta a Színházi Alap-szerzési Társulat 1904-es brádi közgyűlését. Mint rámutatott, a határ mentén a német szellem és nyelv az általános; egy ottani előkelő hölgy tudott ugyan könyvtára német kötetei közül egy-két román klasszikust is

leemelni, de láthatólag olvasatlanok voltak, mintha most jöttek volna ki a nyomdából. A belső vidékeken viszont a műveltség nyelve a magyar.³⁰⁴

Minden hozzászóló úgy vélte, hogy ez a társadalmi baj kizárólag a románoknál figyelhető meg: „Ha elmegyünk egy olyan városba, ahol élnek románok, magyarok, németek, zsidók stb., általában mind halljuk majd ezeket az utóbbi nyelveket, csak a románt nem nagyon. Két román mások társaságában már nem fog románul beszélni még akkor sem, ha az illetők tudnak románul, mert művelt embereknek akarnak látszani, akik más nyelvet is ismernek, nemcsak a sajátjukat.” Sőt már egymás között is gyakran idegenre váltanak, és lenézik azt, aki a nemzeti nyelvet részesíti előnyben. És mi a helyzet a hölgyekkel? „Menjenek el bármely hölgytársaságba vagy bármelyik román bálba, akár még a balázsfalviba is, és lesz alkalmuk meggyőződni arról, hogy a társalgás nyelve soha nem a román.” Korábban idéztük Vulcan „magyar levelét”, mely szintén a románok idegenmájmolását, szervilizmusát ostromozta.³⁰⁵ Érthető tehát, hogy a többi etnikum pozitív példaként jelent meg: Vulcan az 1867-es pesti szerb bál kapcsán hangsúlyozta, hogy a nők mind szerbül beszéltek, márpedig egy nő úgymond kétszer olyan szép, ha a nemzeti nyelven beszél.³⁰⁶

Láthattuk, hogy a *Familia* szerzői nyíltan és határozottan szóvá tették az elit közönyét. Hangjuk még keményebb, sőt kíméletlenebb volt a renegátokkal szemben, azokkal, akik végleg elhagyták nemzetüket. A kor szlovák sajtójához, irodalmához hasonlóan ezek az írások azt sugallták, hogy a renegát örök lelkiismeret-furdalás közepette, árulása súlya alatt görnyedezve tölti napjait, elnyert pozíciója nem teszi boldoggá, s esetleg tragikusan is végzi.³⁰⁷ Meggyőződésünk, hogy a román szerzők túldimenzionálták a veszélyt, mert a románság asszimilációs hajlandósága, vesztesége eltörpült a németeké, zsidóké és szlovákoké mellett.³⁰⁸

A profetikus hang korai jelentkezése volt a *Familiában* I. C. Dragescu *Renegata* (A renegát nő) c. költeménye (1869): „Megalázott, átkozott vagy, testvéreid ma elátkoztak téged, nagy és

megbocsáthatatlan volt bűnöd, amikor a zsarnokokhoz csatlakoztál. [...] Idegen vagy itt, fuss el ebből az országból, melyet szeretted, hiszen elárultad anyádat, nővéreidet, bátyáidat.” A 19. század első felének nemzetébresztő lelkületét árasztotta viszont Ioan Lăpădat egy 1875-ös költeménye, melyben a megtagadott nemzet allegorikus alakja panaszkodik el annyi szeretettel táplált, óvott, ám végül elfajzott fiai árulását. Ugyanez a hang még egy évtizeddel később is megjelent M. Pompiliu versében, mely ezen „emberformájú viperák” örök lelkiismeret-furdalásának naturalisztikus képe, megtevézve a halálos ágyuknál megjelenő anya vádló árnyával. A jeremiád mellett a szatíra is kijutott a nemzettagadóknak, mint amikor Vulcan önironikus vallomást adott egyikük szájába: az illető magának követelte az *igazi román* címkét, mivel ő valóban nem támogatja az irodalmat, a nemzeti ügyeket – ugye, nem kell hangsúlyoznunk, hogy a kritikából érthettek az „igazi” nemzetiek is.³⁰⁹ Csupán megjegyezzük, hogy a renegátság az első erdélyi román társadalmi regény, Vulcan *Ranele națiunii* (A nemzet sebei, 1876) című műve témája: a fiatal ügyvéd, Stefan Zimbranu, karrierizmusa és ebből fakadó nemzettagadása miatt (nevét *Piștára* magyarosítja, kalvinizál és magyar nőt vesz el) elzúllik, váltót hamisít, eladósodik, és végül elhajított román szeretője sírján ő is öngyilkosságot követ el. Búcsúlevelében a románokat jellemük, nemzetük állhatatos védelmezésére szólítja föl.³¹⁰

Néhány hasonló módon megbélyegző írás egy adott táj, település lakói elé tartott tükröt. Például egy 1875-ös, a Kővár-vidéket elítélő helyi tudósítás: a nép ugyan tiszta román érzelmű, az intelligencia viszont renegát – közöttük az ember úgy érzi, mintha a hortobágyi pusztára került volna. A család otthoni nyelve is a magyar, az ifjak magyar nőket vesznek feleségül, tüntetően magyaros ruházatot hordanak, amikor már maguk a magyarok is „szögre akasztották” azt.³¹¹

Más szerző viszont – mint Ioan Lăpădat túllépett az általánosításon, és rámutatott arra, hogy főleg a városi intelligencia gyermekei „forognak veszélyben”, mert kiszakadtak a megtartó

tiszta közegekből, és naponta föltöltődnek, azaz befolyásolódnak az idegen elemekkel való érintkezések során. Lăpădat írása abban is más hangot képvisel, hogy az eddigi szerzőktől eltérően éppen a feleséget tartja képesnek arra, hogy visszatérítse renegát férjét a nemzethez. Utolsó példánk szintén idekapcsolható: a nemzeti közegekből kiszakadt, Bécsben tanuló román ifjakra leselkedő asszimilációs veszélyt ecseteli. Sokan a „szép, de nem túl gátlásos” bécsi lányok hálójába kerülnek, ott nőülnek, márpedig „az idegen nemzetbeli, más szokásokat, érzéseket képviselő nővel való együttélés mindenképpen elidegenít! Az utódok pedig már teljesen elvesznek, hiszen az anya neveli őket, márpedig hogyan várhatnánk el egy, az élvezeteket kedvelő, őszinte, ám könnyű és fölszines bécsi nőtől, hogy elfogadja férje nézeteit, lényét, nemzetét?”³¹²

A népköltészet, mint a románság kulturális névjegye

E fejezet indításaként aligha idézhetnénk megfelelőbb gondolatot, mint amellyel Vulcan bevezette a román népdalgyűjtés, folklorizmus atyja, Vasile Alecsandri életrajzát. Ha van olyan ág, melyről a románok azt mondhatják az idegeneknek: nézzétek és csodálkozzatok, akkor az a népköltészet, mellyel kevés nép kelhet versenyre. A népköltészet úgymond az élet forrása, mely táplálja az idegen szelektől kiszáradt mezőt, a nemzeti irodalmat. Jaj annak az irodalomnak, mely elfordul tőle, és idegen, alkatához nem illeszkedő vakító sugarak felé tekint. Két évvel később a hasonlóan jeles erdélyi folklorista, At. M. Marienescu bemutatását azzal indította, hogy a népköltészet bármely nemzet kincsestára, de a románokéhoz foghatóan gazdag kevésnek van. Ám a szerkesztő mindjárt él is a nemzetostorozás lehetőségével: a művelt világ régóta ismeri a román dojnákat, hórákat, balladákat, csak maguk a románok nem, sokáig gyűjtemény sem jelent meg, végül a fönti két férfiúnak hála indult meg a gyűjtés és a földolgozás. Az idegenek plagizálása, bitorlása egyébként későbbi megnyilatkozásaiban is többször visszatért – ezért kell minél előbb saját erőből föltárni ezt a kincsesbányát!³¹³ Folklorizmus-elméletét előadás

formájában is kifejtette (majd a *Familiában* közölte) az ASTRA 1869-es, somkúti közgyűlésén: „Ha tanulmányozni és megismerni akarjuk egy nép jellemét, nem a műveltek műveit kell alapul vennünk, hanem a népköltészetet kell vizsgálnunk”, mivel a nép jellemének, szokásainak, képességeinek és múltjának ez a hű tükrre.³¹⁴

Mint láttuk, Vulcan elégedetlen volt a román társadalom aktivitásával, s így amellet, hogy ő maga is sok népköltészeti anyagot közölt lapjában, ezért is üdvözölt olyan kezdeményezéseket mint a sólyomkőpestesi (Bihar vm.) ortodox protopresbitérium tanítói egyesületének döntése: minden tag minden konferencián köteles benyújtani egy írott ívnyi, a falujában gyűjtött dojnát, varázslást, népszokást.³¹⁵

*A társadalom közönye a román nemzeti sajtóval
és az irodalommal szemben*

Amit az anyanyelv hanyagolása, sőt már annak idején a nemzeti hibák és bűnök kapcsán elmondtunk, az a román sajtó és könyvtermés lagymatag fogadtatására is igaz. A szerkesztők egyik visszatérő témája az olvasók alacsony száma volt, megtévezve azzal, hogy akik megrendelték a lapot, jelentős részben azok sem utalták át az előfizetői díjat; a könyvszerzők arról panaszkodtak, hogy a kötetek a raktárban porosodnak. Abban is egyetértettek a tollat ragadóknak, hogy mindez – úgymond – speciális román bűn, s ezért gyakran állították ostromozott olvasóik elé példaként a szászok, a magyarok, sőt az oktatás, népnevelés vonatkozásában a zsidók nemzeti szellemét, áldozatkésztségét.

A *Familia* egyik első számában ismertetés jelent meg a nagyváradi olvasókör tizenhárom évvel korábbi újraalapításáról, lelkes tevékenységéről. A fejlődés gátja, hogy a városban sok a közönyös fiatal, akik kizárólag magyar könyvet olvasnak, magyarul társalognak, s ha mégis rákényszerülnek a román fogalmazásra, három sorban tíz súlyos nyelvtani hibát ejtenek. Pedig legtöbbjük a

nemzet segítségével tanult, annak dénárjai nélkül az eke szarva mellett maradt volna; kötelességük tehát megbecsülni a maguk nyelvét, illetve az adománytevők jobban nézzék meg, kit támogatnak. Az 1860-as évek hozzáállását jól jellemzi az alábbi szamosújvári, igen elkeseredett tudósítás: „A *Familia* valami hét-nyolc példányban jár, pedig tizenöt-húsznak kellene jönnie. Az intelligencia legtöbb tagjánál a *Vasárnapi Újságot*, a *Korunkat*, a *Közlönyt* és a *Képes Újságot* látjuk, román szépirodalmi vagy politikai lapot pedig semmit.” Egy másik tudósítás szerzője arról számolt be, hogy már két napja járja Szatmár megyét, de még a papoknál sem talált sehol román újságot. Maga Vulcan a következő életképpel ragadta meg az elit viszonyulását: ha egy estély során megjelenik egy ifjú, és valamely román lap előfizetésére kéri föl az urakat, akkor a bankjegyekkel teli kártyaasztal mellől vetik oda, hogy nincs pénzük. Egy satirikus tárcájában a következő szellemes fordulattal válaszolt egy fiatal román újságíró azon kérdésére, hogy milyen más pályát kellene választania? „Azt válaszoltam neki, hogy gyűjtsön előfizetőket a magyar újságokra a szatmári, kővári, máramarosi románok között. Meggyőződésem, hogy a jutalékból jól meg tudna élni. Vagy jöjjön ide a Bánságba, és legyen némettanár. Sok román kisasszony fogadná örömmel. Vagy fogjon hozzá a román lapok előfizetői hátralékainak behajtásához. Ez is egy életre való munkát adna neki.” Tudott azonban már ekkor is élesebben fogalmazni: „Miközben lassan elfogynak nemzeti kultúránk apostolai, eddigi szószólói az idegen táborokban lapítanak, és amíg közönségünk nem támogatja a nemzeti újságírást, sok olyan román van, akik a román nép verejtékéből nyert pénzt idegen célokra, nem-román újságokra költik.” A nála (ekkor még) szokatlanul kemény fölvezetést a cikk tulajdonképpeni üzenete indokolja: ezután csak annak küldik a számokat, aki előzetesen megküldte az előfizetési díjat.³¹⁶ Egy 1877-es láttelelet megállapította, hogy ígéretes kezdet után a hetvenes évek eleje óta az anyanyelvű sajtó terén általános pangás észlelhető. A közönség az idegen lapokra fizet elő, mert nemzeti neveltetés hiányában jobban

vonzák az idegen szempontok, hangsúlyok, s azt sem veszik észre, hogy ezek az újságok hol alpárian, hol alattomos módon gyalázzák őket. „Nincsen olyan nemzet a földkerekségen, amely eltérne a maga köreiből olyan újságokat, melyek nem átallják őt sértegetni nem hogy még anyagilag támogatná azokat. Csak mi, románok tápláljuk ellenségeinket arcunk verejtékével. N. Maneguțiu is kifejtette idézett cikkében, hogy a románok közönyének nincs párja: más, művelt nemzeteknél ha megjelenik egy új könyv, az öregek, a fiatalok, a férfiak, a nők megrohanják a könyvesboltokat, az számít a társadalom szemében művelt embernek, aki ismeri a nemzeti irodalom klasszikusait – így van ez a románoknál kisebb nemzeteknél is! Hol találkozni máshol a világban azzal a szégyenletes jelenséggel, hogy a közélet vezetői ingyen elfogadják, sőt kéri a könyveket, újságokat?! A szerző elrettentésül saját példáját hozta föl: frissen megjelent egyháztörténeti munkájából tíz-tíz példányt küldött esperes kollégáinak terjesztésre; ez négy éve volt, azóta se válasz, se könyv, se pénz. Az is elfogadhatatlan, hogy George Barițiu-nak a nemzet sürgetésére megírt történeti munkája a szerző nyakán maradt, hogy nem fogynak az *Enciclopedia Română* kötetei, hogy a lapok egymás után szűnnek meg.³¹⁷ Ugyanebben az időben viszont olyan álláspont is jelentkezett, amely nemcsak ostromozta, hanem részben meg is értette a közönség passzivitását. Egyrészt nem tagadta, hogy még az ún. értelmiségiek is úgy tartják, „luxus, igen gyerekes dolog valamely román könyvre vagy újságra pénzt adni, és szívesebben költenek egész forintokat a testi élvezetekre, mint néhány dénárt a lélek táplálására.” Ám azt is elismerte, hogy a másik oldal sem áll a helyzet magaslatán: akkor lesz presztízse az irodalomnak, ha majd lesz egy tekintélyes szervezet (a bukaresti irodalmi társaság), az írók segítik majd egymást, és a sarlatánok, ügyeskedők nem érvényesülnek – akkor erősödik meg a közönség bizalma. A szászvárosi lap egy, a század végén megjelent cikke viszont a falusiak csökkenő előfizetése miatt az intelligenciát teszi felelőssé: a jegyzők, hivatalnokok farsztónak tartják széthordani a példányokat, vagy gyakran máshoz viszik – így

azután a paraszt azt mondja: nem dobok ki rá pénzt, úgysem kapom meg, vagy nem vasárnap, amikor lenne rá időm. Valaha egy faluban harminc-negyven előfizető volt a román lapokra, ma (1898) öt-hat – ezért nincsen hatása a sajtónak!³¹⁸

A hazaiak alkotásai iránti közöny mellett az is hangot kapott, hogy a Kárpátok két oldalán élők teljes érdektelenséget tanúsítanak egymást iránt – márpedig így nem lesz belőlük modern nemzet: „Minden nemzet arra törekszik, hogy fejlessze irodalmát, és összejöjjen a tudományok mezején – csak a románok ne ismerjék egymást? csak miközöttünk uralkodjék közöny, csak mi ne érdeklődjünk testvéreink irodalmi mozgalmairól; számíthatjuk-e magunkat a művelt nemzetek közé, amíg nem ismerjük érdemdús embereinket, akik megállás nélkül harcolnak és áldozatokat hoznak a nemzet fejlődésért és nagyságáért, letéve fáradozásaik gyümölcseit az emberiség oltárára?”³¹⁹

A nemzet színháza

A románságnak az anyanyelvű, nemzeti színház iránti elemi vágyát kívánta fölmutatni I. V. Barcianu 1874-es cikke, melyben a bukaresti Mihail Pascaly társulatának hat évvel korábbi frenetikus nagyszebeni fogadtatására emlékezett vissza: „Csak arra emlékszem, hogy a nagyszebeni színház egyébként elég tágas terme nem volt képes befogadni a románok, férfiak és nők tömegeit, akik jöttek a hegyekből-völgyekből, úgy hogy igen sokan, akik az előadás estéjén érkeztek, még a sarokba sem fértek be, és kint kellett maradniuk az udvaron, várva, hogy az előadás végén ismerőseik legalább elmeséeljék, amit ők szemeikkel nem láthattak, lelkükkel nem érezhettek.” A tülekedés nyilván a darabnak és a tárgynak is köszönhető volt, a társulat ugyanis Dimitrie Bolintineanu Mihály-drámáját adta elő, mely a cälugăreni-i ütközetet énekli meg.³²⁰

Az egyébként ádáz konkurenciaharcot folytató Pascaly és Matei Millo a hatvanas években többször turnézott Erdélyben; a mindeközül tapasztalt lelkes fogadtatás, a telt házak többekben megérlel-

ték azt az egyébként régóta élő gondolatot, hogy a hazai románság elég erős ahhoz, hogy saját állandó színházat alapítson. Vulcan fölkarolta és a nemzeti kultúráról kialakított koncepciója sarokkövévé tette ezt az eszmét. Hiszen már 1863-ban föltehetően ő írta az *Aurora română* azon cikkét, mely fölvette a kérdést a románoknak: „nem jött el vajon az idő, hogy áldozzunk, amennyit csak bírunk azért, hogy egy erre a célra alakult társulat fölemelje és megőrizze nyelvünket, és a nagyobb román népességgel bíró városok nem tudnák vajon azt fönntartani?”³²¹ Az évtized vége felé – immár a *Familiában* – megjelent írásaiban azután elviekben is meghatározta a színház társadalmi-nemzeti hivatását. Az egyház és az iskola mellett – úgymond – a legnagyobb erkölcsi iskola, a moralitás, a világosság és a tudomány temploma. Kifejleszti a legnemesebb, humanitárius és nemzeti érzelmeket, megmutatja az erény útját, a keresztényi és hazafiúi kötelességeket, másrészt figyelmeztet a despotizmus, a bűn, az aljasság veszélyeire. „Egy jól szervezett, hivatása magaslatán álló színház a nemzet méltóságának és erkölcsiségének tükre.” Sok olvasó azt fogja mondani – írta két évvel később –, hogy a színház, a templomhoz és az iskolához képest ha nem is éppen luxus, de nem olyan égető hiány. Vulcan ezzel nem értett egyet: az új iskolákat csak a fiatal generáció számára alapítják, a színház viszont minden nemzedéket nevel – „ide bejöhet fiatal, öreg, tanult ember és olyan, aki nem is tud olvasni, akiket az iskolákban már nem tudunk oktatni”. A már említett erényeken és bűnökön túl fölidézi a múlt emlékeit, az ősök dicső harcait a szabadságért és a függetlenségért.³²² Kicsit konkrétan, az erdélyi román falusi valóságot jobban szem előtt tartva fogalmazta meg Barcianu a színház hivatását: a nyomorult népre nem elméletekkel, hanem példákkal lehet hatni: „kell, hogy a színpadon lássa és megrettenjen például az iszákosság, a lustaság, a pazarlás, a közöny stb. romboló és félelmetes hatásaitól, egyszóval az erkölcstelenség következményeitől. Ugyanígy látnia kell, mennyire nevetséges és maradi, mennyi kimondhatatlan veszteséggel és hátráltatással járnak a babonák, az előítéletek, a

hiúság, a hiszékenység, az ostobaság és sok más, melyek örökléssel és neveltetéssel mind befészkeltek magukat népünkbe. Az erény példái viszont lelkesítőleg hatnak.” Ha az intelligencia megmagyarázza a népnek a színház eszméjét, akkor egy év alatt sikerülni fog, ami tíz év alatt sem haladt előre. Ion Becineaga a színházi egyesület 1875-ös resicabányai közgyűlésén a színházat olyan legfőbb erkölcsi törvényszéknek tekintette, melynek hatalma ott kezdődik, ahol a világi törvényeké véget ér. Ennek szellemében kulcsszerepet tulajdonított neki a nemzet lelki egységesítésében: „A színház hivatása, hogy a haza egyik szögletéből a másikba átültesse ugyanazokat az eszméket, érzéseket, haza- és nemzetszeretetet és állampolgári kötelességeket.”³²³ A kissé túlhajtott moralizálás mellett (ami persze a pozitívizmus Európa-szerte ható utilitarista fölfogásának a hatása is lehet) oldottabb, a szórakozást is megemlítő értelmezéssel is találkozunk: a színház az a forrás, melyből a napi gondoktól megfáradt elme, az anyagiak előteremtésében kimerült szellem fölfrissül (emellett persze élő tükör, melyben úgymond megjelenik a múlt, a jelen és a jövő társadalmi élete).³²⁴ Ám Vulcan idejekorán óvott attól, hogy ez a nemes intézmény az alantas ösztönöket, vágyakat szolgálja: „Közismert tény, hogy a színházat, a Múzsák templomát lealjasítják a romlott darabok, ahol a közönség is hasonló, mivel kedvét leli ezekben a frivolitásokban.” Az ár ellen küzd Pascaly, aki magához akarja emelni a publikumot, „és nem leereszkedni hozzá bárdolatlan erkölcsökkel, kétértelmű szavakkal – egy fiatal nép nyers élvezeteit kiszolgálni ugyanis annyit jelent mint megrontani őt és sötétben tartani.”³²⁵

A Színházi Alap-szerzési Társulat végül is 1870-ben, Déván alakult meg.³²⁶ Mintaként főként az 1861-ben alakult szerb egyesület szolgálhatott, Vulcan többször hivatkozott áldozatkészségükre, arra, hogy kis létszámuk ellenére milyen tekintélyes összeget gyűjtöttek össze (miután ők sem kaptak költségvetési támogatást, mert a közpénzekből úgymond csak a magyarok és a németek kapnak) – minden szerb városban és falun van a jegyzőnél vagy

a papnál egy láda, ebbe dobják be az adományt, havonta fölbontják, és elküldik a bizottságnak, ezt a módszert kell átvenni (egyébként így sem lett elég a szerbek összeadott pénze, így az elegáns újvidéki színházat egy gazdag délvidéki földbirtokos építette föl, s 1895-ben avatták föl).³²⁷ A pap által kezelt közpersely gondolata olvasói levélben is visszhangra talált – éppen egy falusi pap tollából: szerinte kizárólag lelkésztársai buzgóságán múlik, hogy mennyit tudnak összegyűjteni a hívektől, nincs olyan román, aki egy év során ne tudna legalább öt-tíz krajcárt áldozni.³²⁸ A román egyesület tevékenységével nem kívánunk bővebben foglalkozni, csupán annyit jegyzünk meg, hogy soha nem sikerült tömegesebb tagságra szert tennie, még 1900-ban is csak 125 rendes tagja volt, bár 1907-re a teljes tagság már 558 főt tett ki.³²⁹ Az elit közönye, sőt gáncsokodása fölötti fölháborodás gyakran megjelent a *Familia* hasábjain, mely egyébként a Társulat hivatalos lapjává is vált. Már Déván többfelől kemény ellenzéki hangok hangzottak; az 1883-as lippai közgyűlésen azután Vulcan említett tételei szellemében elvetette azokat az elterjedt ellenvéleményeket, hogy inkább iskolákra kell a pénz; hogy egy színházhoz óriási tőke kell, unokáik sem fogják megérni; hogy a nemzet szegény stb. Hivalkodásra, üres élvezetekre, nevetséges vetélkedésre sokkal több elmegy – mutatott rá a román intelligencia egyik „főbünére”. Az 1903-as szászsebesi közgyűlésen a Társulat Bizottsága idézte – persze elutasítólág – a *Tribuna* egy korábbi levelét, mely leszögezte, hogy az egyéb fontos intézmények fönntartásának égető gondja mellett színház nélkül még sokáig ellehetnek a románok.³³⁰ A legsúlyosabb törést viszont magával az ASTRÁ-val kialakult konkurenciaharc, kölcsönös gyanakvás jelentette. Az Egyesület kétségtelenül úgy érezhette, hogy az új szervezet megosztja, szétforgácsolja a társadalom adakozókedvét, ráadásul működése rejtett kritikaként jelentkezik, hiszen a Társulat tevékenységi köre az ASTRA kompetenciájába tartozott. Az ellentétek a kilencvenes években törtek felszínre, amikor az ASTRA közlönye, a *Transilvania* jubileumi számában (1895. 5. sz.) követelte az össze-

gyűlt tőke átadását; mint Ilarion Pușcariu alelnök írta, a mai feszült helyzetben a hatóságok úgysem fogják engedélyezni a színház megalapítását, Șterca-Șuluțiu bizottsági tag pedig azzal rémisztgetett, hogy tízszer ennyi pénz sem lenne elég a terv megvalósításához. Recenziójában Vulcan az akkor megnyílt szerb színház példájára hivatkozott – ők igazán nem kormánypártiak, másrészt alig kétszer annyiba került, mint a román társulat meglévő tőkéje, tehát az összeg össze fog gyűlni. Visszavágásként rámutatott, hogy az ASTRA már a hetvenes években párhuzamos gyűjtési akcióval meg akarta fojtani a színház ügyét, ezért hozta létre a Jogakadémiai Alapot.³³¹ Két évvel később, a nagyszebeni Nemzeti Ház tervének meghirdetésekor a *Transilvania* természetesen tartotta, hogy a színháztermet a Társulat pénzéből fogják kialakítani.³³² Látva a Társulat szilárd ellenállását, az ASTRA a korrekt együttélés mellett döntött: a belényesi közgyűlés határozott arról, hogy delegációval képviselteti magát a Társulat soros közgyűlésén, azt pedig ugyanígy meghívja Dévára. A kapcsolatfelvétel meg is történt, s az 1901-es nagyszebeni ASTRA-közgyűlésen az alelnök a Társulatot már az ASTRA leányának nevezte, aki úgymond méltó a szeretetre és anyja elismerésére, mert gyümölcsöző tevékenységet folytat. Így azután 1904 végén immár sikerrel kérhette föl a Társulatot a Nemzeti Ház színpadának kiépítésére.³³³

Mindezen túl a „komédiásokkal” szembeni társadalmi előítéletekkel is meg kellett küzdeni. Egy szerzőnő két hölgy beszélgetését idézte 1871-ben: „Szeretjük a színházat, a színészek és a színésznőkkel szemben azonban valami megmagyarázhatatlan ellenszenv él bennünk, és egy hölgy csak addig örvend tiszteletnek, amíg nem lép színpadra, akár csak egyszer, műkedvelőként, még ha akármi-lyen szent célra is rendezik az előadást.”³³⁴

A Társulat közgyűléseinek fölrázó, lelkesítő hatásáról korábban szóltunk; sokkal kevesebb konkrét eredményről lehet beszámolni a kitűzött célok megvalósítását illetőleg. Nem is az volt a baj, hogy a túl lassan gyarapodó vagyomból (1907-ben 409.420 K) soha nem

épülhetett színház, ezért az 1903-as szászsebesi közgyűlésen elfogadott tízéves cselekvési program már csak vándortársulatban gondolkodott,³³⁵ s a Társulat egyetlen maradandó építménye az 1905-ben fölavatott nagyszebeni Nemzeti Ház (ASTRA-székház, Történeti-Néprajzi Múzeum) dísztermének a színpada lett, melyre 6000 koronát áldozott,³³⁶ s mely éles kritikákat váltott ki, mondván, hogy nem erre lett volna szükség, hanem egy társulat kinevelésére.³³⁷ A Társulat vezetése, s maga Vulcan inkább azért bírálható, mert túlságosan a pénzgyűjtésre összpontosított, közben elbürokratizálódott: Vasile Goldiș titkár 1901-ben hatévi tanulmányozás, előkészítés után vázolta föl a (vándor)színház megteremtésének akcióprogramját, melyet azután csak két évvel később fogadtak el.³³⁸ Eközben a Társulat nem áldozott eleget a falusi műkedvelő csoportok támogatására, nem szerencsésen választotta ki ösztöndíjasait, azok sorra elhagyták, az 1898-ban beindított *Biblioteca teatrală*-sorozat pedig, melyben többek között a meghirdetett drámaíró-pályázatok nyertes darabjait is kiadták, vegyes anyagával, és a díjazott művek igen alacsony színvonalával nem tudta betölteni a neki szánt hivatást, nevezetesen, hogy a színjátszómozgalom repertoár-kánonja legyen.³³⁹

A nemzeti zenekultúra jellege, állapota

Akárcsak a nyelv esetében, a kortársak büszkék voltak az ősínek és egyedinek tekintett román népdalokra és -táncokra, és elégedetten nyugtázták, ha az „idegenek” is meghajoltak ezek szépsége, bája előtt. A *Familia* egy, már idézett 1868-as írásának szerzője, habár óvott a nemzeti elfogultságtól, beszámolt róla, hogy egy pesti román zenei rendezvényen egy magyar zenetanár a román dallamoktól elragadtatva kijelentette neki, hogy a Mihály-induló méltóságteljesebb, mint a híres Rákóczi-induló; egy nagyszebeni német gimnáziumi igazgató viszont azt vallotta be, hogy a német keringő „nyúlós kelttészta”, a *româna* viszont igazi szalontánc.³⁴⁰ A hasonló méltató írások mellett talán nagyobb azoknak a száma, melyek e nemzeti kincs elhanyagolására figyel-

meztetnek. Az 1881-es nemzeti kiállítás standjait járó Gregoriu Silași a gyér számú zenei kiadvány (3-4 db.) fölött azon sajnálkozott, hogy a románok nem gyűjtik, mentik a civilizáció által pusztulásra ítélt népdalaikat; annál is inkább kötelességük lenne, mert például Liszt is több román dalt ismer, Reményi pedig a *Repülj fecském* dallamát saját bevallása szerint egy román pásztor dojnája alapján írta, s ez több más magyar dalra is igaz. Vulcan ezenkívül átvette a bukaresti *România Musicală* cikkét, mely azt fájhlalta, hogy minden nép büszke a maga zenéjére csak a románok – még a zeneileg műveltek is – vélik úgy, hogy az ő népük nem énekel, hanem sír, és a román dallamokból semmi jót nem lehet kihozni. E „zenei pigmeusoknak” üzent a szerző, hogy Erdélyben bezzeg vannak lelkes emberek, akik ápolják, terjesztik a nemzeti zenét.³⁴¹

A dalárdák kapcsán láttuk, hogy általánosan elfogadott vélemény – ha nem is tény – volt, hogy a nemzeti zenének, repertoárnak csakis a népdal legyen az alapja. A hozzászólók általában egyszerű harmonizálást, többszólamúsítást ajánlottak, ám az a vélemény is megjelent, hogy magasabb, művészi hangszerelésben. Egy idegen hegedűművész 1868-as brassói koncertje, melynek során román zenét is játszott, alkalmat adott I. G. Barișunak a fönti tétel kifejtésére: „Viest úr húrjai művészetével azt üzent nekünk: »Románok, eljött az idő, hogy immár ne csak a cigány láutarokon keresztül ápoljátok zenéteket, hanem igazi művészek által, akik komoly sokéves tanulmányaiknak köszönhetően rendszerbe tudják foglalni zenéteket.«” A szerző már azt az időt várta, amikor a románok is föl tudnak mutatni egy Paganinit vagy egy Beethovent.³⁴² Ha nem is saját szerzőtől származott, de Vulcan lelkesen ajánlotta 1884-ben a közönségnek C. R. Kárász Román illusztráció című zongoradarabját mint igényes, elsővonalbeli darabot, amilyen eddig nem létezett. Mint az élet minden területe, a kottakiadás is többbretű nemzeti szerepre tett szert: 1899-ben Vulcan azzal ajánlotta melegen a közönség figyelmébe G. Șorban hetvenoldalas albumát, hogy a fiatal zeneszerző-

nek a várható bevétel jelenti az utolsó esélyt, hogy folytathassa bécsi tanulmányait. Tessék megvenni! Nem elég megtapsolni, dicsérni a nemzet művészeit, hanem támogatni is kell őket! – sulykolta kedvenc tételét a szerkesztő.³⁴³

A nemzeti táncművelés jelentősége

Az anyanyelvhez és a népköltészethez, népdalokhoz illetve az irodalomhoz hasonlóan a kortársak a nemzeti örökség, identitás fontos elemének tekintették a néptáncot is. A *Familia* egy 1868-as Társalgása, miután röviden ismertette a divatos szalontáncokat, rámutatott, hogy vannak román nemzeti táncok is, de szóvá tette, hogy azok nem kapják meg a megbecsülést. „Hogyan? Nem mozdulnak? A capitoliumi sasok szomorúságukban sírva fakadnának, ha nem látnák, hogy itt románát táncolnak. [...] Eljön-e, ó, valaha az az idő, amikor szegény nemzeti táncaink, melyek egyébként a legkecsesebbek, nem lesznek száműzve a bálókba, nem lesznek idegenek ifjaink számára, hölgyeink nem gúnyolják őket?” A szerző e közönyt nemzeti hibának tekintette: „Minden nemzet szereti, imádja nemzeti táncait, viseletét, [...] csak mi hajbókolunk az idegen táncok előtt, csak mi öltünk föl barbár ruházatot.”³⁴⁴ Vulcan három évvel később közölte a romána lépéseinek részletes leírását, a későbbiek során pedig átvette B. P. Haşdeu ismertetését az *ardeleanáról*. A korábban említett Simeon Balinth 1879-ben a *caluşierul* tánc történetéről írva egykori nagyapjára emlékezett, aki úgy mondta, „őseink ezt járták, amikor Rómát építették”. A táncszó a római őseket és a szabinokat énekelte meg.³⁴⁵ A nemzeti jellem keretében idéztük Gregoriu Silaşi szavait a *româna* filozófiájáról; a szerző azonban egyáltalán nem volt elégedett a szokásos előadásmóddal. Sajnálatosnak tekintette, hogy a fiatalság mindenütt helytelenül, alázatot sugallva járja. Lehet, hogy a román arisztokrácia és intelligencia úgymond mélyen hajbókolt mindig, minden irányba, a meggyötört parasztság azonban soha: hagyományai, dicső múltja szinte ösztönös érzetében megőrizte tartását. Intelligenciája szentségtörést

követ el tehát, ha ezt profanizálja – nézze inkább a parasztot, amint büszkén járja az *ardeleánát*, *hațegánát*, ne akarja elrontani, inkább vegyen róla példát! Az 1880-as nagyszebeni román bálról közölt tudósítás ugyancsak arra panaszkodott, hogy csak egyszer volt româna, s akkor is hibásan, kellem, érzés nélkül járta szinte mindenki, a *hora*, a *hațegana*, az *ardeleana* pedig egyáltalán nem került be a táncrendbe.³⁴⁶

Akármilyen is volt az előadás, vagy ha nem is volt nemzeti tánc, a bálók a társas együttlét fontos terét jelentették, természetesen mindegyik etnikum esetében, a románság számára azonban egyúttal olyan nemzeti demonstrációs alkalmat is, mint amelynek a magyarság tekintette őket a reformkor és az abszolutizmus éveiben. Mindenütt rendszeresen megrendezték őket, ahol volt kellő számú közönség, pusztán szórakozási céllal is, ám gyakrabban valamely közösségi cél támogatására (emberbaráti, egyesületi alapok, könyvtár-gyarapítás és különösen a színházi és a jogakadémiai alap gyarapítása érdekében). A nemzeti összetartozás erősítésének és kifelé történő demonstrálásának elvárása csendül ki például az 1874-es pesti román bálról közölt tudósításból, mely leszögezte, hogy a pesti román bál nem egy egyszerű helyi multság, hanem annál sokkal több: a főváros román kolóniájának „meg kell mutatnia a nem-románoknak: mire vagyunk képesek a civilizáció azon terepén is, melyet szalonkultúrának nevezünk. A nem-románok ugyanis társadalmi életünket csak a jobbágyparasztok táncaiból ismerik, akik a munkától fáradtan, miután egész nap az urasági földön verejtékeztek, este hazatérvén, csimpolyaszó mellett próbálják elfeledni nyomorúságukat. Más román szórakozási formát az idegenek nem ismernek. Nemesebb dolgokra nem tartanak minket képesnek.” Ezért érzi kötelességének a pesti román ifjúság, hogy évente megrendezzen egy, a lehető legelegánsabb bált.³⁴⁷ A sajtó báli tudósításai rendszerint konvencionálisak, elmondják, hogy a hölgyek toalettje „rendkívül elegáns” volt, hogy a gyakorlott táncosok nemzeti táncokat is jártak – vagy nem jártak (romana, ardeleana), s hogy hajnalban „a lehető legkellemesebb

érzésekkel távoztak”. Időnként azonban éles kommentárokkal is találkozunk, melyek egyes „jobb családok” távolmaradását tették szóvá. Egy felháborodott hölgy például fölrótt a temesváriaknak, a „városiaknak”, hogy nem jelentek meg a legutóbbi bálon, ám a falusiak tömeges bejövetele megmentette a helyzetet, szép és emlékezetes estben volt részük.³⁴⁸ Ellenkező irányú, de ugyanúgy a nemzeti kohéziót hivatott szolgálni az Agârbiceanu-regényben megrajzolt húsvéti bál, ahol nemcsak a helyi intelligencia, hanem számos városi is beáll a táncoló parasztok közé (az író azonban nem kendőzi el, hogy a valényi gyakorlat inkább kivétel, mint általános szokás: „Ritkák az olyan népi mulatságok, amelyben a mi művelt rétegeink így összekeverednek a föld munkásaival. Valényban a húsvéti mulatságok alkalmával mély demokratizmus jött létre. Parasztlányok ügyvédekkel és orvosokkal táncoltak, az úr meg a szolgálója együtt forgott a cárinában.” Az író szerint az „urak” elvegyülése azért is hasznos számukra, mert a nép ezáltal csak annál jobban becsüli őket.³⁴⁹

A honismeret jelentősége és a nemzeti múzeum kérdése

E könyv utolsó előtti fejezetét a hazai románság önazonosság-keresése, önképe legátfogóbb kérdésének, az erdélyi hazához, a szülőföldhöz való kötődésének szenteljük: hogyan helyezte el nemzetét az elit e földrajzi-kulturális térségben, hogyan próbálta megkerülni azt a történelmi „defektust”, hogy a románság néhány esettől eltekintve nem volt az erdélyi nagypolitika, köztörténet alakítója, tehát ilyen szellemű emlékezete és tárgyi emlékei sem voltak. Tulajdonképpen az előző fejezetekben már részben választ is adtunk erre, hiszen láttuk, hogy az elit a népviseletet, az anyanyelvet, a folklórt, a nép dalait, táncait és természetesen a klasszikusok irodalmi műveit tekintette a maga adekvát, a római ősök és a keresztény Európát védő utódaik nagyságát hirdető szellemi örökségének.

Mint tehát már idéztük, a hazaszeretet legmélyebb kifejeződését Vulcan – meglehetősen konstruált és idealizált módon – a

népdalokban vélte fölfedezni, melyekkel az anya már bölcsőben fekvő gyermekét a táj, a történelem megismerésére ösztönzi. Az fölcseperedvén „bárhová néz, minden tárgy ezt a szent érzést árasztja rá, minden hazája nevét suttogja, arra emlékezteti.”³⁵⁰ Ezek után természetes, hogy a szülőföld hagyományainak Vulcan kiemelt szerepet szánt azon a területen, melynek fejlesztését egyre inkább élete fő céljának tekintette: a nemzeti színjátszásban. Mint a Színházi Alap-szerzési Társulat 1897-es szászvárosi közgyűlésén kifejtette: a nemzeti történelem a létrehozandó hazai drámarepertoár örökbecsű forrása. Mint leszögezte, a nemzeti történelmet nemcsak a gyakran rosszindulatú idegenek által írott könyvek lapjai őrzik: „A nép történelmét a szájról szájra szálló, nemzedékről nemzedékre örökített hagyományok és legendák tolmácsolják nekünk. A hegyek és a völgyek, az erdők, a barlangok és a mezők mesélik és éneklük meg múltunkat; csak költőre van szükség, aki összegyűjti mindazt, amit hall, és megpendíti lantját, hogy diti-rambusokat daloljon múltunkról.”³⁵¹

A mitikus térszemlélet figyelhető meg I. S. Selagianu erdélyi útinaplójában: alföldiként lépte át a hegyeket, s a határon Erdély, a románok anyja szimbolikus alakja jelent meg előtte: ő védte a barbár hordák idején a végpusztulástól a nemzetet, rejtette barlangjaiban, erdeiben, hegyeiben, majd bocsátotta vissza a moldvai, havasaljai és magyar síkságra.³⁵² Ez a néhány sor, mely érezhetően a Miron Costinnal kezdődő történelmi hagyomány parafrazálása, egyben azt is jelzi, hogy a politikai unió ellenére az alföldiek Erdélyt változatlanul külön entitásként kezelték (akárcsak magyar kortársaik). Ezzel szemben a szülőföldjétől elszakadt, urbanizálódott román író hangja szólalt meg Arone Densușianu 1865-ös úti jegyzetében, melyet Hátszeg vidékéről írt. Elvi fölvetéssel indított: a filozófus azt tanítja: ismerd meg önmagad, a hazafi parancsa pedig: ismerd meg hazádat! A románok azonban se ezt, se azt nem ismerik; időt, pénzt költenek távoli, érdektelen országok bejárására, a magukét viszont észre sem veszik. Ő is már idegenként, a gyermekkor misztikus laterna magicájának illatai, színei

nélkül szemléli e tájat, nem is lehet másképp bármit is objektívan megítélni.³⁵³

Vulcan örömmel üdvözölte – volna – a románok tollából megjelent honismereti munkákat. 1895-ben Silvestru Moldovan általunk is hasznosított dél-erdélyi útikönyvét ajánlotta melegen az olvasók figyelmébe, a következő évben pedig Ioan Turcu (nyugalmazott vármegyei főjegyző) kalauzát a Bucsecsről, a Fogarasi-havasokról és magáról Fogarasról a várak történelmével, ismertetésükkel és hegyitúra-ajánlatokkal.³⁵⁴ Az ASTRA 1903-ban maga is hirdetett pályázatot egy románlakta vármegye komplex monográfiájának megírására, melynek tartalmaznia kellett a román helyneveket, a történelmi helyek és hagyományok leírását, a lakosság vallási és foglalkozási viszonyait, a román kulturális és oktatási intézményeket és a román kézen levő birtokmennyiséget.³⁵⁵ Azonban az 500 koronás pályadíj nem lehetett elég vonzó, mert nincs tudomásunk beérkezett művekről.

Szintén „országos” vállalkozás kívánt lenni egy román nemzeti múzeum alapítása, hiszen a nemzetnek úgymond semmi haszna a pesti Nemzeti Múzeumból, mely részben a román adófizetők pénzén kizárólag a magyar festészet, régészet, természettudomány fejlesztését szolgálja, s ráadásul „a román föld kincsei” is a pesti és bécsi gyűjteménybe vándorolnak, holott otthon volna a helyük. Az idézett cikk felszólított a történelmi emlékek összegyűjtésére, egy erdélyi román tudós társaság alapítására és egy múzeumépület nemzeti gyűjtésből történő fölépítésére: „Így lenne egy nemzeti múzeumunk, amely számos sebünket begyógyítaná, amely segítségével specializálódni tudnánk a tudományokban, hiszen más módon nem lehetnek jó és élenjáró mestereink minden területen, s nem indulhatunk meg gigantikus lépésekkel drága nemzetünk boldogulásának és jólétének megteremtése felé.”³⁵⁶ A saját történelmi gyűjtemény megteremtésének korai próbája volt az 1881-es nemzeti kiállítás numizmatikai és régészeti részlege; a rendezők nem a legjobban vizsgáztak, ugyanis a teljes összevisszaságban kitett tárgyak mellett nem voltak föliratok, nem lehetett azonosí-

tani a lelőhelyet, csak a katalógus alapján lehetett valamennyire tájékozódni. De a rendezvény legalább alkalmat adott Silași professzornak, hogy elpanaszolja: a tekintélyes magyar és szász gyűjteményekkel szemben az ideérkező tudós idegenek semmiféle román múzeumot vagy gyűjteményt nem találnak – „idegenek vagyunk hazánkban”. Ez ellen tenni kell, a sanyarú múlt nem adhat fölmentést a cselekvés alól, különösen, hogy maguk a románok is közreműködnek múltjuk fölszámolásában: „Kiktől származtak-származnak a magasztalt múzeumok és gyűjtemények tárgyai? Éppen a románok emelték ki a barázdából vagy a láda mélyéről a nemesi oklevelekkel együtt, ők hozták felszínre őket, adták el a legtöbb esetben nevetséges áron. Nem lehetett volna ezeknek a dokumentumoknak és történelmi-régészeti emlékeknek legalább egy jó részét adományként megszerezni vagy megvásárolni, és egy helyen tárolni, hogy legalább a jövőben majd egy román múzeumba kerüljenek?” Történelmi tudat nélkül a románok csak látszat-nemzet lehetnek, ingatag létjoggal.³⁵⁷

Nem a történelmi értékekre, hanem a néprajzi értékekre összpontosított viszont At. M. Marienescu 1891-es programcikke, melyben fölvetette egy összromán múzeum alapítását az összes tájegység népviseletének bemutatására. Erre a feltételek, eszközök csak Bukarestben vannak meg – kell tíz nagy terem, esetleg új épület; az adott régió intelligenciájának feladata, hogy ajándék gyanánt beküldje a négy életkorra és a két nemre jellemző darabokat, leírással, fényképekkel. A szervezett munka érdekében minden megyében bizottságot kell alakítani. Három-öt éven belül összejöhet ez az Európában egyedülálló gyűjtemény. „Ha lehet, erős akarattal és hozzáértéssel mi is mutassunk legalább valamilyen felsőbbrendűséget!” Persze nemcsak az idegenek számára készülne, hanem nemzeti zarándokhely, találkozási fórum és tudományos kutatóközpont is lehetne. Daniil P. Barcianu nagyszobeni szemináriumi professzor néhány évvel későbbi írása viszont már itthon is lehetségesnek tartotta e múzeum megalapítását, tekintve a szaporodó gazdag, igényes háziipari-népviseleti-kézi-

munka-kiállításokat. Jelenleg – újra – sok fáradtsággal megszervezik ezeket, megdicsérik, elhangzik néhány tószót a román nők dicséretére, s ezzel vége, a rendezvény semmiféle gyakorlati eredményt nem hoz. Egyrészt a legszebb darabokat meg kellene tartani modell gyanánt, lefényképeztetni, és nemzeti kézimunka-albumot állítani össze, másrészt ha elég tárgyat sikerül megvásárolni, föl lehetne állítani egy múzeumot. A bankok egyesítsék jótékonyági kvótájukat, és az egyik évben ezt az intézményt támogassák kiemelten. A múzeum mind a románok önbizalmát, mind az idegenek részéről jövő tiszteletet fokozhatja. A szerző már az 1881-es kiállítás kapcsán javasolta ezt, de süket fülekre talált. Most – úgymond – nagyobb már az érdeklődés, a Hunyad megyei és a nagyszebeni nőegylet különösen aktív e téren, az ASTRA pedig Nemzeti Házat készül építeni, benne Múzeummal. Barcianu mint a Szeben megyei Román Mezőgazdasági Egyesület alelnöke a következő évben fölhívást intézett a parasztsághoz (a papok, tanítók közvetítését kérve): küldjenek be minden ruhadarabból egyet vagy legalább részletet (csak tiszta, öröklött, minden idegen elemtől mentes dolgok legyenek!). A legszebbekről képek, rajzok készülnek, s könyvek lesznek belőlük, idővel pedig meg lehet alapítani egy háziipari múzeumot.³⁵⁸ Közben azonban az értékek „elhalászása” is folytatódott: Seemayer Willibald, a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának igazgatója vezetésével egy budapesti bizottság járta a bánási, Körös-vidéki, barcasági és máramarosi román falvakat, hogy szebb darabokat vásároljon a múzeum számára. Az igazgató hamarosan fölhívást intézett a román papokhoz, tanítókhöz illetve a néphez, hogy küldjék be a kolindálók tárgyait, eszközeit, az ünnepi népszokások, hiedelmek leírását, az ünnepi rigmusokat és a karácsonyi ünnepkör ételeinek leírását.³⁵⁹ Ezért mondhatta és kellett hangsúlyoznia a román múzeum 1905-ös megnyitóján a szónoknak, hogy ők nem fegyverrel, hanem tudománnyal kívánnak harcolni, békés versenyre törekednek a hazai múzeumokkal.³⁶⁰

A nagyszebeni múzeum terve 1897-ben vált nyilvánossá. Az ASTRA az előző évben vásárolt egy alkalmas telket erre a célra. Igaz – ismerte el a *Transilvania* –, a román állam fönntart és gyarapít ilyen gyűjteményeket, de „nem lenne hazafias cselekedet, sem pedig megvalósítható, hogy átvigyük a határon mindazt, ami érték, és nem is lenne ésszerű, hogy nemzeti emlékeink távoli városokban legyenek elhelyezve.” A Bizottság számított a nemzeti közadakozásra, a bankokra, és – mint említettük – számolt a Színházi Alap-szerzési Társulat pénzével is, mondván, hogy nem is lehetne méltóbb módon fölhasználni, mint egy színházterem kialakítására (természetesen a legélesebb elutasítás volt a válasz).³⁶¹

A sok évtizedes terv tehát csak 1905-ben valósult meg, ekkor avatták föl a nagyszebeni Nemzeti Házat, azaz az ASTRA-székházat és a Történelmi-Néprajzi Múzeumot. A *Transilvania* előzetesen a következőkben határozta meg az intézmény hivatását: „Olyan munkáról van szó, amelynek célja, hogy széles román és idegen köröknek egyaránt minél hitelesebb képet adjon népünk helyzetéről, tevékenységéről és törekvéseiről, ugyanakkor, hogy megerősítse, tudatosítsa bennünk a nemzet erejét, és hogy az idegeneket is arra készítse, hogy megadják a hazai román elemnek a jelentőségének kijáró tiszteletet.”³⁶² Az ASTRA persze egyelőre a falak fölhúzásával volt elfoglalva, s hogy megalapozhassa a gyűjteményt, a megnyitás idejére országos kiállítást hirdetett, a szokványos nemzeti reprezentációs-presztízscélokon túlmenően azért, hogy adományok és vásárlás útján megszerezhesse a legértékesebb darabokat.³⁶³

A Múzeumot 1905. augusztus 19-én avatták föl illusztris közönség jelenlétében. A király valamint az oktatási és kultuszminiszter ugyan – megköszönve a meghívást – kimentette magát, viszont ott volt Gustav Thalmann szebeni főispán, más notabilitások és persze a románság krémje. Megnyitó beszédében Iosif Șterca-Șuluțiu először is megköszönte az adományozók áldozatát, akik lehetővé tették a vállalkozás megvalósítását, majd elismerte, hogy a románok későn ébredtek, hogy összegyűjtsék múltjuk

emlékeit, Erdély legértékesebb tárgyai régóta Bécs és Budapest múzeumait ékesítik, a maradék értékeket pedig az 1858-ban alapított kolozsvári múzeum és az 1872-ben létrejött bizottság szedte össze komoly költségvetési támogatással. A szónok ezután rámutatott az országban folyó múzeumalapítási lázra – a római katolikus klérus, az örmények, a székelyek, a csángók illetve egyes vármegyék mind-mind saját gyűjteményt akarnak teremteni. A másik sürgető tényezőt nemzetközi jellegű civilizáció – ma úgy mondanánk: globalizáció – jelenti, mely megsemmisítéssel fenyegeti a nemzeti kultúrát, tehát mindenképpen munkához kellett látni végre. Az 1897-es medgyesi ASTRA-közgyűlés döntött a múzeum fölépítéséről, bár sok volt a kétkedő hang, hogy legalább egy évtizedbe telik a nagyszabású terv megvalósítása (ehhez képest a *Transilvania* jelentős sikerként könyvelte el, hogy nyolc évig tartott a munka).³⁶⁴ Kiírták a tervpályázatot, melyre huszonhat igényes pályamű érkezett, ezek közül a fölkért bécsi építész-egyesület Baranyai Aladár zágrábi építész tervét tartotta a legjobbnak, így ez alapján épült föl az elegáns palota. Az építkezés mintha a nagyszebeni – illetve az egész hazai – románság térnyerését, s a történelmi igazságtételt jelképezte volna: a városi képviselőlet ugyanis a park kialakíthatósága érdekében engedélyezte a városfal ottani szakaszának a fölrobbantását (mai szemmel paradoxnak tűnne a döntés egy múzeum esetében). A romok eltakarítása után az egyik német lap szomorúan konstata, hogy „íme, a régi Nagyszeben utolsó maradványai is eltűntek”; ezenkívül Şuluţiu tudomása szerint erről a falszakaszcól zuhant le halálos sérülést szenvedve 1764-ben Bucov generális, aki a legbrutálisabb módon üldözte az ortodox románságot. Vulcan számára viszont a palota egyszerre testesítette meg a nemzet életerejét és közönyét, hiszen csak kevesen támogatták az építkezést. Az épület 158.426 koronába került (nemzeti gyűjtésből, ezen belül igen jelentős magánadományokból és a bankok hozzájárulásából jött össze, a nemzeti sorshúzás kudarcáról már korábban megemlékeztünk), és az első időkben mintegy négyezer tárgyat sikerült összegyűjteni.³⁶⁵ Maga

a kiállítás szintén kiválóan sikerült, a tíz nap során népes közönséget vonzott.³⁶⁶

Nemzeti kiállítások

A nemzet gazdasági, kulturális állapotának, a megtett útnak a bemutatására a román elit időről időre helyi, és néhány alkalommal hazai össznemzeti, ha úgy tetszik „országos” kiállítást rendezett. A kérdéssel a bevezetőben érintőlegesen már foglalkoztunk, az 1881-es és az 1905-ös rendezvényről szóló tudósítások pedig több fejezetben fölbukkantak. E seregszemlék jelentőségét, hozadékát a kortársak azért is viszonylag korán fölmérhették, mert az anyaország, a „szabad Románia” – bár nem is volt még szuverén állam – már önálló pavilonnal vett részt az 1867-es párizsi világkiállításon. Vulcan természetesen kiutazott a nagy eseményre, izgatottan és lelkesen nézte meg a nemzeti anyagot, s mint a népviselet kapcsán már írtunk róla: büszkén említette, hogy a román viseletek általános érdeklődést keltettek, és fájalta, hogy az ellendrukker pesti, bécsi (zsidó) lapok rágalomözönt, gúnyzóport zúditottak a fiatal ország produkciójára, sőt még egy bukaresti lapban is éles kritika jelent meg. Ő maga természetesen úgy látta, hogy a román pavilon gazdagabb, sokszínűbb, mint a magyar, ahol kizárólag borok voltak, s hogy elfogultság gyanújába ne kerüljön, két magyar látogató véleményét idézte, akik hangosan szidták a magyar anyagot, mondván, még Romániáé is jobb (ami szemünkben eléggé relatív méltatást jelent).³⁶⁷ Szintén nem saját megmutatkozás volt az 1873-as bécsi világkiállítás, ahol, mint szó volt róla, Xantus János értékes népviselet-anyaga volt jelen. Vulcan fölhasználta az alkalmat nemzete dorgálására: jó, hogy legalább mások gondolnak rá, ha már maguk a románok ölbe tett kézzel ülnek. Szintén okot adott a dorgálásra az 1885-ös pesti kiállítás, ahol a románok igen soványan képviseltették magukat, bezzeg a szászok milyen keményen dolgoztak!³⁶⁸

Igazi hazai román rendezvény volt már korábban is, az 1862-es brassói, ám az még nem tudott nagyobb tömegeket megmozgatni:

2200 tárgy volt kiállítva. Ettől függetlenül, mint a bevezetőben is említettük, tudatformáló hatása igen nagy volt: „1862-ig az volt az idegenek véleménye, hogy a nép nincs birtokában semmiféle iparágnak, sőt egyesek még túlozták is, mondván, hogy a románok nem is alkalmasak a mesterségek gyakorlására, még kevésbé a nagyiparra (gyárakba) és a szépművészetekre.” A kiállítás célja tehát ezen előítéletek oszlatása volt, továbbá a közös nemzeti piac kialakítása, és tudatosítása, hogy a nép az effélékre igenis alkalmas. A folyamatot továbbviendő az 1880-as tordai ASTRA-közgyűlés határozott egy következő évi, nagyszebeni kiállítás megrendezéséről. Fölvívásában arra kérte az intelligenciát, sőt minden társadalmi osztályt, hogy küldjenek mindenféle tárgyakat – semmi sem lényegtelen, ami román ember munkája. A fölvívás hat tervezett szekciót vázolt föl (bányászat; földművelés, erdőgazdálkodás, kertészet; ipar; gépek, eszközök; művészetek; irodalmi alkotások, taneszközök).³⁶⁹ A kormány azonban, arra hivatkozva, hogy az ASTRA alapszabálya ilyen irányú szervezőmunkát nem tesz lehetővé, megtiltotta az Egyesület hivatalos részvételét a munkálatokban. A döntés természetesen nem akadályozta meg a megrendezést, csak éppen magánszemélyekből álló bizottság vitte tovább, új fölvívás alapján, az ügyeket.³⁷⁰ Az érseki palota kertjében emelték fenyődeszkákból a T alakú építményt, frontja 60 m széles volt, hossz tengelye 35 m, 10 m széles „főhajóval”.³⁷¹ A kiállítást augusztus 27-én nyitották meg ünnepélyes külsőségek között. Parteniu Cosma a vállalkozást annak bizonyítékaként méltatta, hogy „fiatal, életerős nép vagyunk, mely lelkesedik a haladásért, mely megérti a kor szellemét.” Az ipar kérdésénél már idéztük szavait, mellyel a gazdaság ezen ágát a jólét, a civilizáció és a társadalmi fejlődés alapjaként minősítette. A szónok elismerte, szokatlan eljárás kizárólag egy bizonyos nép termékeit állítani ki, ám leszögezte, hogy a románok nem kívánnak idegen tollakkal ékeskedni, másrészt az ASTRA volt a kezdeményező, tehát a szervezés megindításakor eleve csak a román kultúrában lehetett gondolkodni. Bizonyosságát fejezte ki azonban, hogy a román nő

tehetsége, ízlése, szelleme bármely civilizált nemzetnek dicséretére válnék. Mindemellett elvetette, hogy kiélezett vetélkedésről, presztízskérdésről volna szó: „Egyébként kiállításunk nem kíván versenyezni a többi, a sors által inkább kegyelt nép hasonló rendezvényeivel. Ez egy olyan nép kiállítása, melynek legfőljebb, ha egy olyan nemzedéke van, mely emberibb körülmények között született. Célja az, hogy mi magunk megismerjük egymást, hogy saját szemünkkel lássuk, mit tudunk, és mit nem tudunk? Mi az, amit már meg tudunk mutatni a világnak mint a civilizáció jelét, és mely irányokban kell még teljes erővel fejlődniünk, hogy nagyobb jólétet teremtsünk magunknak, haladjunk a korrallal, és beérhessük a többiekét?”³⁷²

A megnyitó után a program szerint este a helyi román dalárda adott hangversenyt, egy későbbi napon az iparosegylet kórusa, s az ASTRA ekkorra időzített közgyűlése mellett a terv szerint sor került még az egyetemi ifjúság bankettjére, műkedvelő színielőadásra, természetesen előkelő bálra, a csarnok melletti állatkiállításra, illetve egy kirándulásra a Vöröstoronyi-szorosba. Mivel egy héttel meghosszabbították, szeptember 14-én zárta kapuit.³⁷³

Mint látjuk, a románság anyagi erejéhez és aktivista-gárdájához képest nagyszabású rendezvényről volt szó, melyet kizárólag saját anyagi erőből kellett lebonyolítani, s lehetőleg minél fényesebben és gördülékenyebben, hiszen kiemelt cél volt a nemzet presztízisének emelése az „idegenek”, tehát a magyar és szász látogatók szemében. Az anyagi gyengeség, a gyakorlatlanság, s nem utolsósorban az ASTRA kényszerű háttérben maradása miatt ez persze nem sikerülhetett maradéktalanul: a kiállítók és látogatók létszáma ugyan az elvártnak megfelelt, vagy talán fölül is múlta, viszont fontos települések és régiók nem képviseltették magukat (keserű viccek forogtak közszájon a lugosiakról, a karánsebesiekről, a máramarosiakról), egészen „családiasra” sikerült a mezőgazdasági fajtakiállítás – négy darab juh, négy páva, kevés ló és sertés, és sok szarvasmarha ugyan, de nem erdélyi fajták (persze, állatokat messziről nehéz lett volna ideszállítani), s olyan malőr is történt,

hogy a megnyitás után három nappal érkezett meg negyven ládányi anyag. Lám, a „román pontosság” – minősítette az esetet Vulcan –; más kiállítások a megadott előzetes határidő után már nem fogadnak, a románoké viszont így üres maradt volna.³⁷⁴ Minden értesítés nélkül elmaradt a színelőadás, a kirándulást pedig senki nem vette a kezébe, összesen két fogat állt rendelkezésre. Programon kívül bejött viszont egy resinári látogatás, erről viszont igen kevesen tudtak, s a későbbi, hasonlóan előkészített szelistyei sétán is mindössze negyven főnek adatott alkalma részt venni. Mindezzel együtt a *Familia* szerkesztője sikeresnek értékelte a seregszemlét, hiszen bebizonyította, hogy a brassói kiállítás óta a románság mesterségbeli tapasztalatai gyarapodtak, sokkal több iparág mutatkozott be, s míg akkor csak egy-két könyv volt kiállítva, most egész könyvtár (ennek ellenére, mint az egyes témáknál láttuk, a könyvtermés igen-igen soványnak lett minősítve).³⁷⁵ A nemzeti vállalkozás anyagilag sem lett ráfizetéses, mivel a 9250 forintos összebevétel éppen fedezte a kiadásokat.³⁷⁶

Végül ejtsünk szót a harmadik országos bemutatkozásról, mely, mint említettük, a Nemzeti Múzeum föltöltését szolgálta. Az átfogó seregszemle néprajzi része az áttekintő etnikai térképek és statisztikák, valamint a legjelesebb helységek fotói mellett eredeti darabokkal, népművészeti babákkal és fényképekkel kívánta szemléltetni tájegységek szerint a paraszti lakásbelsőt, viseletet, kézimunkákat, a gazdálkodás egyes ágait. A történeti-kulturális részleg dokumentumokkal és tárgyakkal végig kívánta kíséreni a hazai románság útját, szerepüket a közös hadseregben, a két egyház múltját, híveik létszámát, vagyonukat, épületeiket, intézményeiket. További szekciókat szenteltek az irodalom és a román tudományosság valamint a képzőművészet fejlődésének. A legfontosabb kulturális és jótékonyági egyletek, élükön az ASTRÁ-val, szintén lehetőséget kaptak a bemutatkozásra, eredményeik fölmutatására.³⁷⁷ Összesen 1327 kiállító volt jelent több, mint 9000 tárggyal, ezekből a Múzeum 603 darabot szerzett meg.³⁷⁸

Jegyzetek

1. Gregoriu Silasi: *Romanulu in poesi'a sa poporala*. Familia, XII. (1876) Nr. 35-37. és „Complimentulu” in dantiulu natiunalu „Romana”. Familia, XIV., Nr. 15, 19. febr/3. mart. 1878. p. 85-86.
2. Titu Maiorescu: *Discursuri parlamentare II*. București, 1897. p. 282-286. Maiorescu nemzetkonceptiójára bővebben ld. a szerző kéziratoss tanulmányát: *Konzervatív eszmék és politikai gyakorlat Maiorescu életművében*. Bp. 1993. p. 23-27.
3. Vasiliu Alesandrescu *Urechia*. Familia, IV, Nr. 16, 6/18. mai 1868. p. 181.
4. St. Iulianu: *Conversare cu cetitöröiele*. Familia, V, Nr. 12, 23. mart./4. apr. 1869. p. 140.
5. Rev. Orăștiei, I, Nr. 26, 24. iun./6. iul. 1895. p. 1.
6. Moldovan: *Țara noastră*, p. 18.
7. Rev. Orăștiei, I, Nr. 10, 4/16. mart. 1895. p. 1.
8. Picolo: *Flăcăul român ca soldat*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 41, 7/19. oct. 1895. p. 2.
9. Simeonu Balinț. Familia, IV, Nr. 3, 23. ian/4. febr. 1868. p. 26-27.
10. Andreiu Medanu. Familia, III, Nr. 23, 4/16. iun. 1867. p. 267.
11. Ana Botta: *Pentru parinti*. Familia, X, Nr. 33, 25. aug/6. sept. 1874. p. 392.
12. Visarion Roman: *Educația moral-religioasă*. In: Ciolan - Grecu: *Visarion Roman*, p. 165.
13. *Învață, lucrează, păstrează și asigurează*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 38, 16/28. sept. 1895. p. 3.
14. At. M. Marienescu: *Laudaria si ticalosi'a in familia*. Familia, IV, Nr. 28, 10/22. aug. 1868. p. 332.; Vasiliu Popu: *Despre pastrare la romani*. Familia, IV, Nr. 30, 26. aug/7. sept. 1868. p. 354.
15. *Edificiulu parlamentului englesu*. Familia, V, Nr. 17, 27. apr./9. mai 1869. p. 203.
16. Rev. Orăștiei, I, Nr. 22, 27. mai/8. iun. 1895. p. 1.
17. -sb-: *Moravuri*. Familia, XXXVI, Nr. 19, 7/20. mai 1900. p. 224.
18. *Buna chiverniseală*. Familia, XXXVI, Nr. 22, 28. mai/10. iun. 1900. p. 262.
19. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitöröiele*. Familia, VII, Nr. 52. 26. dec/7. ian. 1871/72. p. 620.
20. N.F. Negruțiu: *Unu parinte morindu catra fiic'a sa*. Familia, VII, Nr. 14., 3/16. apr. 1871. p. 164-165.
21. *Damele din Bucuresci*. Familia, II, Nr. 9, 25. mart./6. apr. 1866. p. 108.; Nr. 10, 5/17. apr. p. 120.
22. *Rogare catra onorabilele dömne romane*. Familia, III, Nr. 4, 22. ian/3. febr. 1867., p. 47.
23. *La Beiusu*. Familia, III, Nr. 11, 12/24. mart. 1867. p. 131.; *Dela Sibiu*. Familia, XVI, Nr. 1, 3/15. ian. 1880. p. 6.; *La Brasiovu*. Uo, Nr. 3, 10/22. ian. 1880. p. 20.; *Din public*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 33, 12/24. aug. 1894. p. 3.; *Vięta soc. in Bucuresci*. Familia, XXI, Nr. 49, 8/20. dec. 1885. p. 587.
24. *Fundațiuni noue*. Familia, XXXV, Nr. 39, 19. sept/1. oct. 1899.; *Fundațiuni pentru săraci*. Nr. 42, 17/29. oct. p. 503.
25. *O fundațiune de binenfacere*. Familia, XXVI, Nr. 39, 30. sept/12. oct. 1890. p. 471.; *Dela biserică gr[eco]-or[odoxa]. r[omăna] din Deva*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 4, 24. ian/5. febr. 1898. p. 14.; Erdélyi: *Cartea Sănătăii*, p. 271.
26. *Apelu catra damele romane*. Familia, VIII, Nr. 38, 17/29. sept. 1872. p. 452.; *Loteri'a filantr. pentru terminarea bis. rom. din Deva*. Familia, IX, Nr. 17, 29. apr/11. mai 1873. p. 201.; *Loteri'a pentru terminarea bisericei ro. din Deva*. Familia, IX, Nr. 41, 9/21. dec. 1873. p. 176.; *Petrecere cu dans in Deva*. Familia, XXXVIII, Nr. 43, 27. oct/9. nov. 1902. p. 515.

27. *Apelu cătră tôte damele române*. Familia, XVII, Nr. 4, 11/23. ian. 1881. p. 24.; XX, Nr. 24, 10/22. iun. 1884.; XXIII, Nr. 19, 10/22. mai 1887.; *Un apel. Dela Reuniunea femeilor române din Sibiu*. Rev. Orăștiei, III, Nr. 11, 8/20. mart. 1897. p. 42; *Apel la damele române!* Familia, XXVI, Nr. 15, 15/27. apr. 180. p. 179.
28. *Pentru Casa Națională din Sibiu*. Familia, XXXIV, Nr. 30, 26. iul/7. aug. 1898. p. 359.; *Loteria Casei Naționale*. Familia, XXXVI, Nr. 17, 23. apr/6. mai 1900. p. 203.
29. *Alesandru Nedelcu*. Familia, II, Nr. 37, 6/18. nov. 1866. p. 432-434.
30. *Iosifu Vulcanu: Picature de colera*. Familia, VIII, Nr. 45, 5/17. nov. 1872. p. 536-537.
31. *Arone Densusianu: Sueniri si impresiuni de caletoria XX*. Familia, II, Nr. 1, 5/17. ian. 1866. p. 7.
32. *Baiulescu: Despre economi'a*. Familia, IV, Nr. 8, 3/15. mart. 1868. p. 92.
33. *Moldovan: Tara noastră*, p. 18.; Lăpădatu: *Românii Seceleni*, p. 14-15.
34. *Românul în sat și la orașe*. Familia, XXXV, Nr. 31, 1/13. aug. 1899. p. 370.
35. *Agârbiceanu: Aranybánya*, p. 73.
36. *Iosifu Vulcanu: Picature de colera*. Familia, VIII, Nr. 45, 5/17. nov. 1872. p. 537.; „*Marea boală rom.*” Familia, XL, Nr. 36, 5/18. sept. 1904. p. 428; Ioan I. Lăpădat: *Probleme sociale și economice. Ajută-te și Dumnedeu te va ajuta*. Brașov 1904. p. 25., 29-39.
37. *Baiulescu: Despre economi'a*. Familia, IV, Nr. 8, 3/15. mart. 1868. p. 92-93.
38. *Vasilie Popu: Despre pastrare la romani*. Familia, IV, Nr. 30, 26. aug/7. sept. 1868. p. 352, 354.
39. *S.: Bâncile și țărâniea*. Rev. Economică, V, Nr. 28., 11. iulie 1903. p. 239.
40. *Agârbiceanu: Aranybánya*, p. 86-88.
41. *Iosif Vulcan: Jour fix în Cucuteni*. Familia, XXX, Nr. 8., 20. febr/4. mart. 1894. p. 92-93.
42. *Urzica Spinescu: Scrisoarea unei doamne*. Familia, XXXVII, Nr. 3, 21. ian/3. febr. 1901. p. 32.
43. *Agârbiceanu: Aranybánya*, p.
44. *Visarion Roman: Egoismul*. In: Ciolan – Grecu: *Visarion Roman*, p. 239.; *Iosifu Vulcanu: Picature de colera*. Familia, VIII, Nr. 45, 5/17. nov. 1872. p. 537.
45. *In batali'a dela Custozza*. Familia, II, Nr. 18, 25. iun./7. iul. 1866. p. 216.
46. *Iosifu Vulcanu: Epistol'a unui unguru*. Familia, XI, Nr. 48, 30. nov/12. dec. 1875. p. 569.
47. *A. C. Popovici: Să dăm carte poporului*. Familia, XXVI, nr. 8, 25. febr/9. mart. 1890. p. 86.
48. *Iosif Vulcan: Balul din Brustureni*. Familia, XXX, Nr. 2, 9/21. ian. 1894. p. 32-33.
49. *Iosif Vulcanu: Amortirea spiritului național*. Familia, XVI, Nr. 59, 7/19. aug. 1880. p. 375.; *N. Manegățiu: Eco*. Familia, XXXIII, Nr. 50, 14/26. dec. 1897. p. 598.
50. *Discursul președintelui Iosif Vulcan...* Familia, XL, Nr. 33, 15/28. aug. 1904. p. 386.
51. *Rev. Orăștiei, I, Nr. 9, 25. febr/9. martie 1895. p. 1.*
52. *Rev. Orăștiei, I, Nr. 25, 17/29. iunie 1895. p. 1.*
53. *Rev. Orăștiei, I, Nr. 26, 24. iunie/6. iulie 1895. p. 1.*
54. *Porniri primejdiioase în Băița*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 48, 25. nov/7. dec. 1895. p. 3.
55. *Din durenle noastre*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 35, 24. aug/5. sept. 1896. p. 150.
56. In: *De la Tară*. Bp. 1906. p. 27-28.
57. *Rebreanu: Ion*, p. 64.
58. *I. Lapedatu: Amortirea simtieminteloru nationale*. Familia, VIII, Nr. 12, 19/31. Martiu 1872. p. 133-134.
59. *Iosifu Vulcanu: Epistol'a unui unguru*. Familia, XI, Nr. 48, 30. nov/12. dec. 1875. p. 569-570.
60. *Iosifu Vulcanu: Se fimu ore noi Romanii pessimisti?! Familia, VIII, Nr. 17, 23. apr./5. mai 1872. p. 193-194.*

61. Baiulescu: *Despre economi'a*. Familia, IV, Nr. 8, 3/15. mart. 1868. p. 93.; Spinu Ghimnescu: *Romani si diarele straine*. Familia, XIII, Nr. 18, 1/13. mai 1877. p. 205.
62. *Discursul președintelui Iosif Vulcan...* Familia, XL, Nr. 33, 15/28. aug. 1904. p. 386-387.
63. Sorin Mitu: *Geneza identității naționale la românii ardeleni*. Humanitas, București, 1997. p. 132.
64. Vasiliu Popu: *Despre creșterea fetelor*. Familia, III, Nr. 9, 26. febr./10. mart. 1867. p. 102.
65. Iosifu Ioanu Ardeleanu: *Eticheta. Studiu socialu prelucratu dupe autori străini. Cu luarea în considerațiune a împregiurărilor noastre sociali*. Aradu, 1889. p. 12-14.
66. Maria Cioban: *Scrisori către eleve*. Sibiu, 1900. p. 1-8.
67. Georgiu Vuia: *Tiranii din amoru III*. Familia, XII, Nr. 21, 23. mai/4. iun. 1876. p. 243.; Elena Fabian: *Despre disciplina modernă*. Familia, XXXIV, Nr. 44, 1/13. dec. 1898. p. 524.
68. *Dlu Titu Maiorescu*. Familia, VII, Nr. 11, 14/26. mart. 1871, p. 130.
69. George Crainicean: *Cultivarea vieții mentale-morale*. Familia, XIX, Nr. 2, 9/21. ian. 1883. p. 19.
70. N. Maneguițu: *Răslețe cugetări asupra vieții religioase*. Familia, XL, Nr. 25-26., 27. iun/10. iul. 1904. p. 294.; Elena Fabian: *Despre disciplina modernă*. Familia, XXXIV, Nr. 41, 11/23. oct. 1898. p. 499.
71. Zorca: *Monografia comunei Vlădeni*, p. 69.; *Încordări profesionale*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 1, 1/13. ian. 1896. p. 3.
72. *Să priveghem!* Rev. Orăștiei, IV, Nr. 1, 1/13. ian. 1898. p. 2.
73. Julianu Grozescu: *Suvenirii din Bucuresci VII*. Familia, III, Nr. 26, 23. iun/7. iul. 1867. p. 310-311.
74. Iosifu Vulcanu: *Suvenirii de caletori'a XIV*. Familia, IV, Nr. 43, 8/20. dec. 1868. p. 505-508.
75. *Invitare de prenumeratiune*. Familia, VII, Nr. 12, 21. mart./2. apr. 1871. p. 143.
76. Preotul Macavei: *Scrisori către un tinăr cleric III*. Familia, XXVII, Nr. 12, 21. Martie/5. apr. 1891. p. 135.
77. Isidor Saturn: *Ce așteptăm dela preot*. Rev. Orăștiei, III, Nr. 33, 9/21. aug. 1897. p. 136.
78. Isidor Saturn: *Fapte!*. Rev. Orăștiei, III, Nr. 43, 18/30. oct. 1897. p. 176-177.; Nr. 45., 1/13. nov. p. 184-185; Nr. 46, 8/20. nov. p. 188.
79. Ion Agârbiceanu: *Jertfe!* In: *Dela sate*. Sibiu, 1914. p. 88-96.
80. Ion Agârbiceanu: *Slujba românească*. In: *Din viața preoțească*. Arad, 1916.
81. -a: *Conferința literară in Oradea-mare*. Familia, V, Nr. 23, 8/20. iun. 1869. p. 275.
82. Agârbiceanu: *Aranybánya*, p. 74.
83. Preotul Macavei: *Scrisori către un tinăr cleric II*. Familia, XXVII, Nr. 11, 17/29. mart. 1891. p. 123.
84. Rev. Orăștiei, I. Nr. 3, 14/26. ian. 1895. p. 1.
85. Isidor Saturn: *Fapte!*. Rev. Orăștiei, III, Nr. 46, 8/20. nov. 1897. p. 188.
86. Ion Agârbiceanu: *Popa Vasile*. In: *Dela Țară*. Budapesta, 1906. p. 73.
87. X: *Congresul nostru național bisericesc*. Revista Orăștiei, I, Nr. 19, 6/18. mai 1895. p. 1.
88. *Starea preoților noștri*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 32, 8/20. aug. 1898. p. 125.
89. Ortodoxul: *Cum stăm?* Rev. Orăștiei, IV, Nr. 48, 28. nov./10. dec. 1898. p. 190.
90. *Preoți cu crucea 'n frunte!* Rev. Orăștiei, V, Nr. 17, 24. apr./6. mai 1899. p. 65.
91. *Un preot, care 'si cunoaște chemarea*. Rev. Orăștiei, V., Nr. 18, 1/13. mai 1899. p. 70.
92. *La chestiunea ajutoarelor de stat și a congruei*. Rev. Orăștiei, V, Nr. 18, 1/13. mai 1899. p. 70.
93. *Vești rele*. Rev. Orăștiei, V, Nr. 18, 1/13. mai 1899. p. 71.

94. D...a: *Preoții și notarii noștri*. Rev. Orăștiei, V, Nr. 31, 31. iul./12. aug. 1899. p. 122.
95. *Știri grave*. Rev. Orăștiei, V, Nr. 25, 19. iun./1. iul. 1899. p. 97.
96. *Fonduri bis. in diecesă Aradului*. Familia, XXXI, Nr. 50, 10/22. dec. 1895. p. 598.
97. Rev. Orăștiei, I, Nr. 27., 1/13. iul. 1895. p. 1.
98. I.C.: *Părerăa unui Ovreu*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 18, 27. apr./9. mai 1896. p. 81.
99. Emilia Moise: *De la Sate*. Familia, XXXVII, Nr. 39, 30. sept./13. oct. 1901. p. 464.
100. *Preotul Român*. Familia, XV, Nr. 98, 23. dec./4. ian. 1879/80. p. 634.
101. Dr. Greg. Silași: *Esposiția română din Sibiiu XII. Producte literare. Scrieri teologice*. Familia, XVII, Nr. 71, 20. sept./2. oct. 1881. p. 457-458.
102. *Ghenadie, mitropolitul-primat al României*. Familia, XXX, Nr. 13, 27. Martie/8. apr. 1894. p. 145.
103. Ecclesiastul: *Clerul român*. Rev. Orăștiei, V, Nr. 47, 20. nov./2. dec. 1899. p. 186.; Vancu: *Monografia comunei Măderat*, p. 96.
104. I. Lapedatu: *Reuniunile literare și Cestiunea teatrală*. Familia, V, Nr. 35, 31. aug/12. sept. 1869. p. 409.; Iosifu Vulcanu: *Atheneulu Romanu*. Familia, III, Nr. 5, 29. ian./10. febr. 1867. p. 58.
105. Visarion Roman: *Educația*. In: Ciolan – Grecu: *Visarion Roman*, p. 161.; *Alesandru Nedelcu*. Familia, II, Nr. 37, 6/18. nov. 1866. p. 432.; *Ioanu Popu*. Familia, III, Nr. 16, 16/28. apr. 1867. p. 185.; *Simeonu Ramontiai*. Familia, VI, Nr. 10, 8/20. mart. 1870. p. 109.
106. I.V.: *Politica cea ma intielépta*. Familia, XVI, Nr. 30, 17/29. apr. 1880. p. 185.
107. Maria I. Casabianu: *Educatiunea natională*. Familia, XI, Nr. 38, 21. sept/3. oct. 1875. p. 441.
108. *Învață, lucrează, păstrează și asigurează*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 38, 16/28. sept. 1895. p. 3.
109. Maria I. Casabianu: *De ce nu prospera la noi educatiunea natională?* Familia, XII, Nr. 45, 7/19. nov. 1876. p. 529-530.; Emilia Lungu: *Balul din Timisióra*. Familia, XVI, Nr. 18, 2/14. mart. 1880. p. 108.
110. Elena Fabian: *Despre disciplina modernă*. Familia, XXXIV, Nr. 41, 11/23. oct. 1898. p. 499-500.; Nr. 44, 1/13. dec. p. 524.
111. St. Popescu: *Ceva despre crescerea copilului din familie*. Familia, XXVI, Nr. 44, 4/16. nov. 1890. p. 526.; A.C. Popovici: *Să dăm carte poporului*. Familia, XXVI, nr. 8, 25. febr./9. mart. 1890. p. 85.
112. Rev. Orăștiei, I, nr. 6, 4/16. febr. 1895. p. 1.
113. Visarion Roman: *Educația*. In: Ciolan – Grecu: *Visarion Roman*, p. 162.
114. *Progresu imbucuretoriu*. Familia, I, Nr. 12, 25. sept/7. oct. 1865.; Petru Banatianu: *Notitie de caletoria III*. Familia, II, Nr. 25, 14/26. aug. 1866. p. 296.; Seredeianu: *Din Maramuresiu*. Familia, I, Nr. 4, 5/17. iul. 1865.
115. *Discursul președintelui Iosif Vulcan...* Familia, XL, Nr. 33, 15/28. aug. 1904. p. 387.; *Clasa noastră cultă citeșee mai puțin decât țărâniea*. Familia, XXXIII, Nr. 33, 17/29. aug. 1897. p. 395.
116. Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Bp. 1998. p. 142-143.
117. *Ioanu Popu*. Familia, III, Nr. 16, 16/28. apr. 1867. p. 186.
118. *Încă un cuvent*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 33, 15/27. aug. 1898. p. 130.; I.V.: *O plaga culturală*. Familia, XVI, Nr. 28, 10/22. apr. 1880. p. 173.
119. *Dl. Dr. Vasile Glodariu*. Familia, VI, Nr. 27, 5/17. iul. 1870. p. 322.
120. I. Tulburean: *Adunarea a II-a a învățătorilor români...* Rev. Orăștiei, I, Nr. 32, 5/17. aug. 1895. p. 2.
121. Păcală: *Monografia satului Rășinariu*, p. 387-388.

122. *Concurs literar*. Familia, XXXVI, Nr. 47, 19. nov./2. dec. 1900. p. 561-562.
123. Rev. Orăștiei, I, Nr. 6, 4/16. febr. 1895. p. 1.
124. *Care este chiamarea învățatorască?* Familia, VII, Nr. 21, 23. mai/4. iun. 1871. p. 251.
125. A szlovák, a román és a magyar falusi pap és tanító szépirodalmi megjelenítéséről ld. saját kis tanulmányunkat: *Értelmiségi küldetés és a falu újjászületése a dualizmus korának hazai irodalmában*. In: *Értékközvetítés a nyelvben és az irodalomban*. Bél Mátyás Egyetem, Besztercebánya, 2001.
126. *Concursu pentru învățatori*. Familia, VI, Nr. 46, 15/27. nov. 1870. p. 551.
127. *Invețiatorii români din dieces'a Oradei-mari*. Familia, X, Nr. 16, 21. apr./3. mai 1874. p. 192.
128. *Convictul învățătorilor români*. Familia, XXXV, Nr. 44, 31. oct./12. nov. 1899. p. 527.; *Convictul învățătoresc*. Nr. 48, 29. Nov/10. Dec, p. 574.
129. Elena Fabian: *Despre disciplina modernă*. Familia, XXXIV, Nr. 43, 25. oct/6. nov, p. 511-512.; Nr. 44, 1/13. dec, p. 523-524.
130. *Tristu!* Familia, XIII, Nr. 41, 9/21. oct. 1877. p. 492.
131. *Adunare învățătorască*. Familia, XXVIII, Nr. 52, 27. dec./8. ian. 1892. p. 623.
132. *Învățătorii noștri și foile pedagogice*. Familia, XXXIV, Nr. 27, 5/17. iul. 1898. p. 321.
133. *Un organ pedagogic mort înainte d' a se naște*. Familia, XXXVII, Nr. 36, 9/22. sept. 1901. p. 430.
134. Ioan Balomiri: *Un dascăl cu diplomă veche. Anecdota*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 40, 28. sept./10. oct. 1896. p. 174.
135. *Almanachul învățătorului român pe anul 1898/9*. Familia, XXXV, Nr. 1, 3/15. ian. 1899. p. 10.
136. *Reuniunea învățătorilor romani gr. or. din dieces'a Caransebesului*. Familia, XIV, Nr. 31, 23. apr/5. mai 1878. p. 195.
137. *Jubileul reuniunii învățătorilor din dieces'a Caransebes*. Familia, XXXI, Nr. 34, 13. aug/1. sept. 1895. p. 407.
138. Elena Fabian: *Despre disciplina modernă*. Familia, XXXIV, Nr. 44, 1/13. dec. p. 524.
139. Rev. Orăștiei, I, Nr. 6, 4/16. febr. 1895. p. 1-2.
140. Rev. Orăștiei, I, Nr. 29, 15/27. iul. 1895. p. 1.
141. *Lipsa mare de învățători*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 44, 28. oct./9. nov. 1895. p. 1.
142. Rev. Orăștiei, I, Nr. 36, 2/14. sept. 1895. p. 1.
143. Sabinus: *Învățătorii și poziția lor*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 20, 13/25. mai 1895. p. 3.
144. *Un învățător harnic*. Familia, XXXV, Nr. 31, 1/13. aug. 1899. p. 372.; XXXVIII, Nr. 49, 8/21. dec. 1902. p. 577-578.
145. *Iosifu Tartia*. Familia, II, Nr. 22, 24. iul/5. aug. 1866. p. 253.; *Ioanu Popu*. Familia, III, Nr. 16, 16/28. apr. 1867. p. 186.; *Gavrilu Munteanu*. Familia, VI, Nr. 18, 3/15. mai 1870. p. 205-206. ill. XXXIV, Nr. 1, 4/16. ian. 1898. p. 1-2.; *Grigoriu Silași*. Familia, XXXIII, Nr. 5, 2/14. febr. 1897. p. 49.
146. *Ștefan Velovan*. Familia, XXXIV, Nr. 47, 22. nov/4. dec. 1898. p. 553-554.; *David Almășianu*. Familia, XXXV, Nr. 33, 15/27. aug. 1899. p. 385.
147. *Anuarul Reuniunii Femeilor Române din Sibiu pe anul 1906/7*. Sibiu (Nagyszeben), 1907. p. 8-9.
148. Visarion Roman: *Chemarea și cultura femeii*. In: Ciolan - Grecu: *Visarion Roman*, p. 154.; uő: *Educația femeilor*. Uo., p. 155-157.
149. I. Lapedatu: *Femeia in seclulu alu XIX*. Familia, V, Nr. 17, 27. apr./9. mai 1869. p. 194-195.
150. Adelin'a Olteanu: *Dómn'a casei*. Familia, VI, Nr. 23, 7/19. iun. 1870. p. 266-267.; Simeonu Botizanu: *Nu emancipare, ci educatiune*. Familia, VIII, Nr. 3, 16/28. ian.

1872. p. 32.; Unu martor: *Balul din Zernesca*. Familia, XVI, Nr. 17, 28. Febr./11. Mart. 1880. p. 107.; *O nouă direcțiune în creșterea femeii române*. Familia, XXX, Nr. 17, 24. apr./6. mai 1894. p. 199.; Dionisiu Coriolanu: *Despre temperamentul femeilor*. Familia, III, Nr. 8, 19. febr. /3. Mart. 1867. p. 93.
151. Elena Densușianu: *Despre emanciparea femeilor*. Familia, V, Nr. 49, 7/19. dec. 1869. p. 574, 579; Ionu Dim'a Petrescu: *De la Fagarasiu*. Familia, V, Nr. 49, 7/19. dec. 1869. p. 584; uó: *Despre emanciparea femeilor*. Familia, VI, Nr. 5, 1/13. febr. 1870. p. 50-51.; Ana Botta: *Misiunea femeii în genere și a celei române în specie*. Familia, X, Nr. 15, 14/26. apr. 1874. p. 170-71.;
152. I. Lapedatu: *Conversare cu cetățiii*. Familia, V, Nr. 15, 13/25. apr. 1869. p. 177.; *Femei'a și rațiunea*. Familia, V, Nr. 20, 18/30. mai 1869. p. 229-230.; *Educațiunea fetelor*. Familia, VI, Nr. 19, 10/22. mai 1870. p. 217-218.
153. At. Marienescu: *Creșterea fetițelor române mai înainte și acuma*. Familia, V, Nr. 12, 23. mart./4. apr. 1869. p. 133-134.
154. *Asociațiunea la Cugir*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 39, 21. sept./3. oct. 1896. p. 165.; Sofia Bria: *Femeia și cultura*. Ibid, Nr. 40, 28. sept./10. oct., p. 170.; *Discursul dșoarei Angela Butean...* Familia, XXXIII, Nr. 47, 23. nov./5. dec. 1897. p. 562.
155. *Educațiunea fetelor*. Familia, XXXVI, Nr. 5, 30. ian./11. febr. 1900. p. 56.; Iosif Vulcan: *O fată invetată*. Familia, XXX, Nr. 10, 6/18. Mart. 1894. p. 116-117.
156. N. F. Negrutiu: *La cultivarea femeilor române*. Familia, VIII, Nr. 2, 9/21. ian. 1872. p. 20-21.
157. I. Lapedatu: *Educațiunea fetelor*. Familia, VI, Nr. 19, 10/22. mai 1870. p. 217-218.; Ionu Dim'a Petrescu: *Despre emanciparea femeilor*. Familia, VI, Nr. 5, 1/13. febr. 1870. p. 51-52.
158. I. Al. Lapedatu: *Educațiunea secului frumosu*. familia, XIII, Nr. 13, 27. mart./8. apr. 1877. p. 145-147.; Nr. 14, 3/15. apr., p. 160.
159. Uo., p. 158-159.
160. A hazaiakra pl.: Ionu Dim'a Petrescu: *Despre emanciparea femeilor*. Familia, VI, Nr. 5, 1/13. febr. 1870. p. 50-51.; Iosif Vulcan: *Școli pentru fete!* Familia, XVI, Nr. 51, 10/22. iul. 1880. p. 329.; Româniara: Maria I. Casabianu: *De ce nu prospera la noi educațiunea naționala?* Familia, XII, Nr. 45, 7/19. nov. 1876. p. 530.
161. At. Marienescu: *Creșterea fetițelor române mai înainte și acuma*. Familia, V, Nr. 12, 23. mart./4. apr. 1869. p. 134.
162. *Reuniunea femeilor române din Brasiovu*. Familia, III, Nr. 46, 28. nov./10. dec. 1867. p. 551.; M: *Reuniunea femeilor române din Brasiovu*. Familia, XIV, Nr. 98, 31. dec. 1878. / 12. ian. 1879. p. 633.
163. Petra-Petrescu: *Adunarea damelor române din Sibiiu*. Familia, XVI, Nr. 83, 30. oct./11. nov. 1880. p. 521.; *Statutele Reuniunii femeilor române din Sibiiu*. Familia, XVII, Nr. 41, 31. mai/12. iun. 1881. p. 260.; *hivatalos magyar verziójt közli: Veritas: i. m., p. 376-379.; La școla română de fete din Sibiiu*. Familia, XX, Nr. 35, 26. aug./7. sept. 1884. p. 423.
164. *Adunarea din Brașov a Asociațiunii transilvane*. Familia, XIX, Nr. 34, 21. aug./2. sept. 1883. p. 414.; Nr. 35, 28. aug./9. sept., p. 425.; *Adunarea generală a Asociațiunii transilvane*. Familia, XX, Nr. 33, 12/24. aug. 1884. p. 397.; *Școla română de fete în Sibiiu*. Familia, XXI, Nr. 43, 27. oct./8. nov. 1885. p. 515.; *Școla română mai naltă de fete în Sibiiu*. Familia, XXII, Nr. 25, 22. iun./4. iul. 1886. p. 302.; *Reuniunea femeilor române din Sibiiu*. Familia, XXII, Nr. 44, 2/14. nov. 1886. p. 531.
165. C.G.: *Școla de fete din Sibiiu*. Familia, XXIII, Nr. 28, 12/24. iul. 1887. p. 331.; *Discursul de deschidere cu ocaziunea adunării generale a Asociațiunii transilvane...* Transilvania, XXXVI, Nr. V, sept.-oct. 1905. p. 158-159.; *Școla defete a Asociațiunii transilvane*. Familia, XXIV, Nr. 20-21, 22. mai/3. iun. 1888. p. 234.; *Asociațiunea*

- transilvană. Familia, XXV, Nr. 23, 4/16. iun. 1889. p. 275.; *Darul dlui dr. Aurel Maniu*. Familia, XXVII, Nr. 29, 21. iul./2. aug. 1891. p. 347.
166. Teljesség nélkül: Asentiu Gaita: *Lips'a unui institutu roman pentru educatiunea fetelor in Oradea-mare*. Familia, IV, Nr. 21, 15/27. iun. 1868. p. 247.; Paulin'a Romanu n. Covaciu: *Institutu pentru educatiunea fetelor romane in Crisian'a*. VI, Nr. 2, 11/23. ian. 1870. p. 13.; *Procesu verbalu. Adunarea inteligintei române oradane*. XVI, Nr. 63, 21. aug./2. sept. 1880. p. 399-400.; *O noua societate culturala româna*. XVI, Nr. 68, 7/19. sept. 1880. p. 430.; *Societatea pentru înființarea unei școale de fete î Oradea-mare*. XXXVIII, Nr. 46, 17/30. nov. 1902. p. 552.; *Școła română de fete și internat in Beiuș*. XXXII, Nr. 28, 14/26. iul. 1896. p. 335.
167. *Reuniunea femeilor române din Sălagiu*. Familia, XXV, Nr. 15, 9/21. apr. 1889. p. 178.; *Școła română de fete din Arad*. Familia, XXVII, Nr. 33, 18/30. aug. 1891. p. 393.; XXVIII, Nr. 1, 5/17. ian. 1892. p. 10.; *Școala superioară gr. or. română de fete din Arad*. XXXVI, Nr. 27, 2/15. iul. 1900. p. 323.; *Școła română de fete in Lugos*. XXV, Nr. 35, 27. aug./8. sept. 1889. p. 420.
168. Emilia Lungu: *Lucsul modernu*. Familia, XVI, Nr. 76, 5/17. oct. 1880. p. 478.
169. *Reuniunea femeilor române din Brașov*. Familia, XXII, Nr. 32, 10/22. aug. 1886. p. 388.; XXIX, Nr. 48, 28. nov./10. dec. 1893. p. 574.
170. Cornel Sigmirean: *Église et école. Le rôle des fondations ecclésiastiques dans la formation de l'élite intellectuelle roumaine a l'époque moderne*. In: Maria Crăciun-Ovidiu Ghitta (ed.): *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Cluj University Press, Cluj, 1995. p. 302.
171. Sigmirean: i. m., p. 304.
172. Uo., p. 304-305.; *Testamentul episcopului Papp-Szilágyi*. Familia, XVI, Nr. 46, 22. iun./4. iul. 1880. p. 300.; Sigmirean: i. m., p. 306.; *Alesandru Sterca-Sulutiu*. Familia, I, nr. 13, 5/17. oct. 1865. p. 154.
173. Unu stimatoru: *Ioanu Patitia*. Familia, XIV, Nr. 27, 2/14. apr. 1878. p. 158-159.
174. Sigmirean: i. m., p. 304, 306.; *Episcopul Pavel eraș a daruit 40,000 fl.*. Familia, XXVII, Nr. 3, 20. ian./1. febr. 1891. p. 33.; *Noul dar al ep. Pavel*. XXVIII, Nr. 51, 20. dec. 1891./1. ian. 1892. p. 611.; *Un nou act generos al ep. Pavel*. XXXI, Nr. 8, 19. febr./3. mart. 1895. p. 95.; *Mihail Pavel †*. XXXVIII, Nr. 21, 26. mai/8. iun. 1902. p. 249.; *Românii arădani și moartea lui Pavel*. uo., p. 250.
175. Uo., 307-308.
176. *Emanuîlu Gozsdu*. Familia, II, nr. 6, 25. febr. /9. mart. 1866. p. 61-62.; *Casele Gozsdu*. Familia, XXXIX, Nr. 36, 7/20. sept. 1903.
177. Sigmirean: i. m., p. 308. ill. Veritas: *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közmívelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése*. Bp, 1908. p. 362., 368-369. Részletesebb történetét ld. uo. 355-369.
178. Sigmirean: i. m., p. 309.
179. Veritas: i. m., p. 372-373. *Létrejöttükre, a vagyon megvédésére ld. Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben*. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2002. p. 24-29.
180. *Nicolau Zsiga*. Familia, I, Nr. 1, 1/13. mai 1865. p. 2.; *Fundatiunea noua*. Familia, III, Nr. 9, 26. febr. /10. mart. 1867. p. 107.; *Necrologu*. Familia, III, Nr. 4, 22. ian/3. Fauru 1867. p. 47.; *Repausat'a in Domnulu Mari'a Radovits*. Familia, II, Nr. 40, 27. nov. /9. dec. 1866. p. 489.; *N. Marinoviciu*. Familia, X, Nr. 36, 15/27. sept. 1874. p. 429.; At. Marienescu: *Teodor Pap*. Familia, XXIV, Nr. 34, 21. aug./2. sept. 1888. p. 385-386.; Familia, XXVIII, Nr. 41, 11/23. oct. 1892. p. 491.; *Unu actu generosu*. Familia, XII, Nr. 14, 4/16. apr. 1876. p. 167.; *O fundatiune noua*. Nr. 20, 16/28. mai 1876. p. 239.

181. *Demnu de imitatu*. Familia, V, Nr. 31, 31. iul./12. aug. 1869. p. 369.; *Un țeran filantrop*. Familia, XXXV, Nr. 5, 31. ian./12. febr. 1899. p. 59.; *O fundațiune nouă*. Familia, XXXV, Nr. 50, 16/28. dec. 1899. p. 599.
182. *Fapte generoase, fapte romanesce*. Familia, XIII, Nr. 9, 26. febr. /11. mart. 1877. p. 107.
183. *Fond de învățământ selăgian*. Familia, XXVI, Nr. 38, 23. sept./5. oct. 1890. p. 459.
184. *Pentru școală*. Familia, XXXVIII, Nr. 32, 11/23. aug. 1902. p. 383.
185. *Cati juristi romani sunt in Pesta?* Familia, I, Nr. 14, 15/27. oct. 1865. p. 176.; *Colecta pentru juristi*. Familia, III, Nr. 49, 22. Dec. 1867 / 3. ian. 1868. p. 586.
186. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitörele*. Familia, IV, Nr. 21, 15/27. ian. 1868. p. 249.; Familia, X, Nr. 50, 22. dec. 1874 /3. ian. 1875. p. 605.
187. I. Lapedatu: *Cum trebuie se ne instrüimu*. Familia, V, Nr. 9, 3/15. mart. 1869. p. 97.
188. I. Lapedatu: *Reuniunile literarie si Cestiunea teatrala*. Familia, V, Nr. 35, 31. aug./12. sept. 1869. p. 409-410.
189. Spinu Ghimpescu: *La anulu nou*. Familia, X, Nr. 1, 6/18. ian. 1874. p. 9.; Rev. Orăștiei, I, nr. 6, 4/16. febr. 1895. p. 1.; *Chemarea învățătorilor*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 42, 17/29. oct. 1898. p. 165.; Delta: *Se creștem tineretul*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 48, 28. nov./10. dec. 1898. p. 190.
190. *Cultura la sate*. Familia, XXXV, Nr. 2, 10/22. ian. 1899. p. 24.
191. S.: *Prelegeri pentru popor*. Rev. Economică, I, 10. oct. 1899. p. 402-404.; *Salutul teatrului național*. Familia, XXXVIII, Nr. 36, 8/21. sept. 1902. p. 429.; *Discursul de deschidere cu ocaziunea adunării generale a Asociațiunii transilvane...* Transilvania, XXXVI, Nr. V, sept.-oct. 1905. p. 157.
192. Rev. Orăștiei, I, nr. 6, 4/16. febr. 1895. p. 1.
193. Visarion Roman: *Lipsa de serieri populare*. In: I. N. Ciolan - V. Grecu: *Visarion Roman, pedagog social*. București, 1971. p. 247-249.; Iosif Vulcanu: *La carturarii poporului romanu*. Familia, X, Nr. 46, 24. nov./6. dec. 1874. p. 558.; Gr. Silași: *Esposiția română din Sibüu*. Familia, XVII, Nr. 75, 11/23. oct. 1881. p. 493.; Nr. 73, 27. sept/9. oct.; Julianu Grozescu: *Progresulu, scriere popurala pentru Romanii tierani*. Familia, II, Nr. 12, 25. apr/7. mai 1866. p. 142-143.
194. A. C. Popovici: *Să dăm carte poporului*. Familia, XXVI, nr. 8, 25. febr/9. mart. 1890. p. 85.
195. *Amiculu economiei practice*. Familia, I, nr. 8, 15/27. aug. 1865.; *Manual de agricultură*. Familia, XXXII, Nr. 30, 28. iul./9. aug. 1896. p. 359.; *Biblioteca bunului econom*. Familia, XXXVI, Nr. 44, 29. oct./11. nov. 1900. p. 526.; *Biblioteca bunului econom*. Familia, XXXVIII, Nr. 16, 21. apr./4. mai 1902. p. 190.; Bonaciu: *Reuniunea Economică din Orăștie*, p. 52.; *Literatura poporală română și Asociațiunea*. Familia, XXXVI, Nr. 40, 1/14. oct. 1900. p. 478.; *Despărțământul Blaș al Asociațiunii*. Familia, XXXVI, Nr. 27, 2/15. iul. 1900. p. 324.; *O bibliotecă populară*. Familia, XXXVII, Nr. 39, 30. sept/13. oct. 1901. p. 466.
196. I. Lapedatu: *Bibliotece si cabinete de lectura*. Familia, V, Nr. 48, 30. nov/12. dec. 1869. p. 565-566.
197. St. G. Archimandrescu: *Despre gustulu de lectura*. Familia, XI, Nr. 6, 9/21. febr. 1875. p. 68.
198. A. C. Popovici: *Să dăm carte poporului*. Familia, XXVI, nr. 8, 25. febr./9. mart. 1890. p. 86-87.
199. Rev. Orăștiei, I, nr. 6, 4/16. febr. 1895. p. 1.; Ru-ra: *Sē infünțăm bibliotecii!* Rev. Orăștiei, III, Nr. 3, 11/23. ian. 1897. p. 9.
200. *Prima bibliotecă română ambulantă*. Familia, XXXII, Nr. 3, 21. ian./3. febr. 1896. p. 34.; *Ai carte, ai parte*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 4, 20. ian./1. febr. 1896. p. 14.; *Setea de știință*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 8, 17/29. febr. 1896. p. 35.

201. *Biblioteci ambulante la Năsăud*. Familia, XXXV, Nr. 7, 14/26. febr. 1899. p. 83.; *Despărțământul Blaș al Asociațiunii*. Familia, XXXVI, Nr. 27, 2/15. iul. 1900. p. 324.; *Festivitățile române din Deva*. Rev. Orăștiei, V, Nr. 34, 21. aug./2. sept. 1899. p. 133.
202. Veritas: *A magyarországi románok*, p. 312.
203. *O fața frumoasă*. Familia, VII, Nr. 28, 11/23. mai 1871. p. 333.; *Teatru român de diletanți în Brașov*. Familia, XXXIV, Nr. 45, 8/20. nov. 1898. p. 538.
204. *Biblioteca centrală în Blaj*. Familia, XXXIX, Nr. 32, 10/23. aug. 1903. p. 383.; *Asociațiunea transilvană*. Familia, XXIX, Nr. 47, 21. nov./3. dec. 1893. p. 562.; *Activitatea Asociațiunii în anul trecut*. Familia, XXXIV, Nr. 33, 16/28. aug. 1898. p. 396.
205. *Adunarea din Sebeșul-săsesc*. Familia, XXXIX, Nr. 35, 31. aug./13. sept. 1903. p. 417.; *Societatea pentru fond de teatru*. Familia, XL, Nr. 34, 22. aug./4. sept. 1904. p. 403.
206. Veritas: i. m., p. 354.
207. Iosifu Vulcanu: *Atheneulu Romanu*. Familia, III, Nr. 5, 29. ian./10. febr. 1867. p. 58.
208. I. Lapedatu: *Cum trebuie se ne instrui*. Familia, V, Nr. 9, 3/15 mart. 1869. p. 98.; *uó: Reuniunile literare și Cestiunea teatrala*. Familia, V, Nr. 35, 31. aug./12. sept. 1869. p. 410.
209. S.: *Prelegeri pentru popor*. Rev. Economică, I, 10. oct. 1899. p. 401-404.
210. N. F. Negrutiu: *La cultivarea femeilor romane*. Familia, VIII, Nr. 2, 9/21. ian. 1872. p. 21.
211. *Prelegeri publice*. Familia, VI, Nr. 47, 22. nov./4. dec. 1870. p. 562.; *Conferențele literare din Sibiu*. Familia, XL, Nr. 8, 22. febr./6. mart. 1904. p. 94.
212. *Discursuri publice*. Familia, VII, Nr. 52, 26. dec./7. ian. 1871/72. p. 621.; *Nemo: Conferințe literare în Brașov*. Familia, XIX, Nr. 47, 20. nov./2. dec. 1883. p. 570.; *Întrunirile literare din Brașov*. XX, Nr. 1, 1/13. ian. 1884. p. 9.; *Întruniri literare din Brașov*. XX, Nr. 49, 2/14. dec. 1884. p. 591.; *Întruniri literare în Brașov*. Familia, XXI, Nr. 47, 24. nov./6. dec. 1885. p. 563-564.; *Prelegeri publice în Brașov*. Familia, XXIX, Nr. 47, 21. nov./3. dec. 1893. p. 562.
213. *Conferinție literare*. Familia, V, Nr. 45, 9/21. nov. 1869. p. 539.; *Reuniunea femeilor române din Arad*. Familia, XX, Nr. 52, 23. dec. 1884/4. ian. 1885. p. 631.; *Conferințele literare din Arad*. Familia, XXVIII, Nr. 2, 12/24. ian. 1892. p. 23.; *Conveniri sociale în Blaj*. Familia, XXXIX, Nr. 48, 14/27. dec. 1903. p. 575.
214. *Conferența literară a dlui dr. At.M. Marienescu*. Familia, XXXVIII, Nr. 37, 15/28. sept. 1902. p. 444; Nr. 38, 22. sept./5. Oct., p. 456.
215. Ioan I. Lăpldatu: *Probleme sociale și economice. Ajută-te și Dumneđu te va ajuta*. Brașov. 1904. p. 23-24.
216. *Aflămu cu bucuria...* Familia, XIII, Nr. 10, 5/18. mart. 1877. p. 118.; Veritas: *A magyarországi románok*, p. 312.; *Reuniunea română de agricultură din Sibiu*. Familia, XXVII, Nr. 10, 10/22. mart. 1891. p. 115.; *Curs de altoit pomi*. Familia, XXXII, Nr. 10, 10/22. Martie 1896. p. 120.; *Reuniunea română de agricultură din comitatul Sibiului*. Familia, XXXVII, Nr. 50, 16/29. dec. 1901. p. 599.
217. Spiridon: *Prostii patriotice sau prelegeri economice*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 13, 28. mart./9. apr. 1898. p. 50.; *Prelegeri populare*. Rev. Economică, I, 10. oct. 1899.
218. Bíró: i. m. p. 36-38.
219. *Concertu cu dechiamatiuni*. Familia, III, Nr. 6, 5/17. febr. 1867.; -b: *Presér'a de 1 mai în Beiusu*. Familia, III, Nr. 20, 14/26. mai 1867. p. 243.
220. -a: *Conferinția literară în Oradea-mare*. Familia, V, Nr. 23, 8/20. iun. 1869. p. 275.
221. Vidi: *Producțiune culturală-socială în Sibot*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 3, 14/26. ian. 1895. p. 2.
222. A. C. Popovici: *Să dăm carte poporului*. Familia, XXVI, nr. 8, 25. febr./9. mart. 1890. p. 86-87.
223. Ionu Becineaga: *Insemnetatea asociatiunilor noastre*. Familia, XI, Nr. 42, 19/31. oct. 1875. p. 490-491.

224. *Intelliginti'a romana din Satu-mare*. Familia, VII, Nr. 17, 25 apr./7 mai 1871. p. 201.; *Adunarea Societății pentru fondu de teatru romanu*. Familia, VIII, Nr. 18, 30 apr./12 mai 1872. p. 205.
225. Arone Densușianu: *Suvenirii și impresiuni de caletoria*. Familia, I, Nr. 15, 25. oct./6. nov. 1865. p. 183.; *Correspondentul: Dela Jiu*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 31, 29. iul./10. aug. 1895. p. 2.; *Ce se facem la adunarea Asociației din Blaj?* Rev. Orăștiei, I, Nr. 33, 12/24. aug. 1895. p. 1.; *Discursul de deschidere cu ocaz. adun. gen. a Asoc., ținuta în Sibiu*. Transilvania, XXVI, Nr. V. sept.–oct. 1905. p. 151–160.
226. A támadásokra figyelmeztet: *Ce se facem la adunarea Asociației din Blaj?* Rev. Orăștiei, I, Nr. 33, 12/24. aug. 1895. p. 1.; *Discursul de deschidere cu ocaz. adun. gen. a Asoc., ținuta în Sibiu.* Transilvania, XXVI, Nr. V. sept.–oct. 1905. p. 153., 157–158, 160. Az ASTRA arisztokratizmusát ostorozza pl. *Festivitatile r. din Deva cu ocaz. adun. gen. a Asoc.* Rev. Orăștiei, V, Nr. 34, 21. aug./2. sept. 1899. p. 133.
227. *Scen'a romana*. Familia, III, Nr. 11, 12/24 mart. 1867.; *Se fondămu teatru naționalu!* Familia, V, Nr. 29, 20 iul./1 aug. 1869.; Nr. 30, 27 iul./8 aug. stb.; *Tinerimea romana studiōsa in Pesta*. Familia, VII, Nr. 24, 13/25 iun. 1871. p. 285.; Familia, VII, Nr. 27, 4/16 iun. 1871. p. 321.
228. *O adunare culturală în Brașov*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 43, 21 oct./2 nov. 1895. p. 1–2.; a Társulat vázlatos történetét ld: *Anuariul I. al Societății pentru crearea unui fond de teatru român pe anii 1895/6, 1896/7, 1897/8*. Brașov, 1898, 5–19.; *Veritas: A magyarországi románok*, p. 317–328.
229. *Reprezentățiunea teatrală a tinerilor sodali români din Orăștie*. Revista Orăștiei, I, Nr. 39, 23. sept/5. oct. 1895. p. 3.
230. *Veritas: i. m.*, p. 328. A cikket ismerteti: *Influința teatrului naționalu*. Familia, VI, Nr. 16, 1870. p. 190.
231. *Veritas: i. m.*, p. 345.; Ioan Turcu: *Istoricul societății române de diletanți „Progresul” din Făgăraș*. In: *Anuarul III. al Societății pentru crearea unui fond de teatru român pe anii 1899–1900*. Brașov, 1900. p. 21.
232. *Tevékenységüket ld. Veritas: i. m.*, p. 329–333., 335–344. Bővebben ld. Ioan Bolovan: *Asociația națională aradana pentru cultura poporului român 1863–1918*. Cluj–Napoca, 1994.
233. *Idézi: Ion Colan: Casina română 1835–1935*. Brașov, 1936. p. 4.
234. Visarion Roman: *Reuniunile binefăcătoare*. In: Ciolan – Grecu: *Visarion Roman*, p. 229.
235. *Megyék szerint fölsorolva ld: Veritas: i. m.*, p. 386–387.
236. *La Orăștie se 'nființeză casina română*. Familia, XIX, Nr. 9, 27 febr./11. mart. 1883. p. 107.; *Abonanenții reștanțieri*. Familia, XXXIII, Nr. 48, 30. nov./12. dec. 1897. p. 573.
237. Iosif Vulcan: *Spriginirea literaturii*. Familia, XXXIII, Nr. 9, 2/14. mart. 1897. p. 106.; *Urzica Spinescu: Scrisoarea unei doamne*. Familia, XXXVI, Nr. 49, 3/16. dec. 1900. p. 584.; Familia, XXXVIII, Nr. 49, 8/21. dec. 1902. p. 584.; Iosif Vulcan: *Sărăcia noastră*. Familia, XXXIX, Nr. 26, 29. iun./12. iul. 1903. p. 308.
238. *Casina română din Orăștie*. Familia, XXIII, Nr. 14, 5/17 apr. 1887. p. 167–168.; *Societatea română de lectură în Orăștie*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 10, 4/16 mart. 1895. p. 2.; *idézi: Iliescu – Istrate: Orăștie. 750 de ani*, p. 141. E monográfia a többi egyesület tevékenységét is részletesen ismerteti.
239. Ioane Siefertiamu: *Despre musica și dantiu*. Familia, IV, Nr. 25, 17/29. iul. 1868. p. 306.
240. *Concertul corului mixt din Orăștie*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 6, 4/16 febr. 1895. p. 2.
241. G. T.: *Unu concertu datu de plugari*. Familia, XV, Nr. 5, 21. ian./2. febr. 1879. p. 37.
242. Iosif Vulcan: *Suvenirii din Banat*. Familia, XXIII, Nr. 42, 18/30. oct. 1887. p. 500–501.

243. Nicolau Firu: *Musica vocală ca mijloc pentru promovarea culturii*. Familia, XXXVII, Nr. 42, 21. oct./3. nov. 1901. p. 496.; Nr. 43, 28. oct./10. nov. 1901. p. 510-511.
244. -rgp-: *Iubileul din Chiseteu*. Familia, XVIII, Nr. 37, 12/24. sept. 1882. p. 451.
245. Listájukat Id. Veritas: i. m, p. 379-382. Grecu: *Sălișteea Sibiului*, p. 268.
246. *Concertul „Reuniunii Române din Sibiiu”* Rev. Orăștiei, I, Nr. 23, 3/15. iun. 1895. p. 2.
247. Iosif Vulcan: *Corurile noastre vocale*. Familia, XXIII, Nr. 40, 4/16. oct. 1887. p. 477.
248. *Concertul plugarilor români din Sebeșul-săsesc*. Familia, XXVIII, Nr. 48, 29. nov/11. dec. 1892. p. 574.; *Corurile vocale române*. Familia, XXX, Nr. 23, 5/17. iun. 1894. p. 275.
249. Visarion Roman: *Reuniunile binefăcătoare*. In: Ciolan - Grecu: *Visarion Roman*, p. 230.
250. *Asociațiunea meseriașilor din Brașov*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 15, 8/20 apr. 1895. p. 3.
251. *Sălișteea Sibiului*, p. 255; Victor Păcală: *Monografia satului Rășinariu*. Sibiiu, 1915. p. 390-391.
252. *Reuniune de meseriași în Orăștie*. Rev. Orăștiei, V, Nr. 24, 12/24 iun. 1899. p. 94.
253. „*Secțiia industrială” a Reuniunii Economice din Orăștie*. Libertatea, VIII, Nr. 12, 11/24 mart. 1909. p. 3.; Iliescu - Istrate: *Orăștie. 750 de ani*, p. 148, 153.
254. Uo, p. 149.
255. Listájukat és a nagyszabeni egyesület alapszabályát Id. Veritas: i.m, p. 374-379.
256. Visarion Roman: *Reuniunile binefăcătoare*. In: Ciolan - Grecu: *Visarion Roman*, p. 227.
257. *Anuarul Reuniunii Femeilor Române din Sibiiu pe anul 1906/7*. Sibiiu (Nagyszabeni), 1907. 8.
258. Uo. 9-10.
259. *Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 43, 21 oct./2 nov. 1895. p. 1. Az egyesület tevékenységére általában Id. Iliescu - Istrate: *Orăștie. 750 de ani*, p. 150. ill. Valeriu Achim: Elena Pop Hossu-Longin, reprezentantă de frunte a feminismului românesc din județul Hunedoara. *Sargeția*, XIII, 1977. p. 421-431.
260. Elena Pop Hossu Longin: *Reuniunea femeilor române sălăjene*. In: *Amintiri 1880-1930*. Cluj, [1932] p. 7-8. A szerző a 25 éves jubileum alkalmából adománnyal támogatta egy szilágysomlyói háztartási iskola föllállítását, megvalósítandó a szellemi és gyakorlati nevelés összhangját. Uo. p. 10-11.
261. Iliescu - Istrate: *Orăștie. 750 de ani*, p. 150.
262. Elena Pop Hossu Longin: *Reuniunea femeilor române din județul Hunedoarei*. In: *Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei 1886-1911*. Orăștie, 1912. p. 7-8.; idézi Valeriu Achim: Elena Pop Hossu-Longin, reprezentantă de frunte a feminismului românesc din județul Hunedoara. *Sargeția*, XIII, 1977. p. 429.
263. *Portul românesc. Câteva cuvinte despre schimonosirea lui în părțile Zarandului*. Rev. Orăștiei, III, Nr. 5, 25. ian./6. febr. 1897. p. 17.
264. *Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 43, 21. oct./2. nov. 1895. p. 1.
265. Petru Banatianu: *Notitie de caletoria III*. Familia, II, Nr. 25, 14/26. aug. 1866. p. 296.
266. Maria Zama-Petrescu: *Decadența costumului național*. Familia, XXI, Nr. 26, 30. iun./12. iul. 1885. p. 308.
267. *Anuarul Reuniunii Femeilor Române din Sibiiu pe anul 1906/7*. Sibiiu (Nagyszabeni), 1907. p. 9.
268. Agârbiceanu: *Aranybánya*, p. 209.
269. *Despre balulu romanu*. Familia, X, Nr. 8, 24. febr./8. mart. 1874. p. 95.; Un óspe: *Balulu reuniunii femeiloru romane din Brasiovu*. Familia, XIV, Nr. 9, 29. ian./10. febr. 1878. p. 55.; *Concertul din Budapesta*. Familia, XXII, Nr. 13, 30. mart./11. apr. 1886. p. 152.; *Concertul și balul din Arad*. Familia, XXVII, Nr. 8, 24. febr./8.

- mart. 1891. p. 91.; Ungureanu: *Balul român din Arad*. Familia, XXVIII, Nr. 5, 2/14. febr. 1892. p. 55.; Străinul: *Balul român din Arad*. Familia, XXIX, Nr. 7, 14/26. febr. 1893. p. 81.; Orădanul: *Concertul teologilor în Beiuș*. Familia, XXVII, Nr. 31, 4/16. aug. 1891. p. 368.; Emilia Lungu: *Balul din Timișoara*. Familia, XVI, Nr. 18, 2/14. mart. 1880. p. 109.
270. *Balul Reuniunii femeilor române din Sibiiu*. Familia, XXI, Nr. 5, 3/15. febr. 1885. p. 59.; Zorilă: *Balul din Arad*. Familia, XXII, Nr. 8, 23. febr/7. martie 1886. p. 95.; Iubitorul de costume naționale: *Balul Reuniunii femeilor române din Selagiu*. Familia, XXIV, Nr. 32, 7/19. aug. 1888. p. 369.
271. Unu martor: *Balul din Zernesci*. Familia, XVI, Nr. 17, 28. febr./11. mart. 1880. p. 102.; *Dela Brașov*. Familia, XIX, Nr. 4, 23. ian./4. febr. 1883. p. 45.; Zorilă: *Balul din Arad*. Familia, XXII, Nr. 8, 23. febr/7. mart. 1886. p. 95.; *Inteligența noastră din Dicio-Sân-Martin și giur*. Familia, XXVI, Nr. 30, 29. iul./10. aug. 1890. p. 362.
272. *Premiul pentru cel mai frumos costum național*. Familia, XXV, Nr. 24, 11/23. iun. 1889. p. 288.; *Premiu pentru un costum femeesc*. Familia, XXVIII, Nr. 17, 26. apr./8. mai 1892. p. 199.
273. Spinu Ghimpescu: *Salónele române*. Familia, XXI, Nr. 3, 20. ian./1. febr. 1885. p. 32.
274. *Cununie în costum național*. Familia, XXI, Nr. 49, 8/20. dec. 1885. p. 587.; *Epilogul seratei române din Oradea-mare*. Familia, XXXII, Nr. 3, 21. ian./3. febr. 1896. p. 35.
275. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, III, Nr. 32, 8/20. aug. 1867. p. 385.; Iosifu Vulcanu: *Artea tierancelor romane la espositiunea de Viena*. Familia, IX, Nr. 9, 4/16. mart. 1873. p. 104.; *Espositiunea universală de Viena*. Familia, IX, Nr. 22, 3/15. iun. 1873. p. 259.
276. *Apelu către poporul românesc, în cauză a espositiunii naționale*. Familia, XVI, Nr. 98, 21. dec./2. ian. 1880. p. 610.
277. Elena Pop Hossu Longin: *Reuniunea femeilor române din județul Hunedoarei*, p. 23.
278. Ioane Selagianu: *Poporul Romanu și portulu lui*. Familia, III, Nr. 15, 9/21. apr. 1867. p. 176–177.
279. *Opinca Română*. Familia, XX, Nr. 25, 19/31. iun. 1884. p. 303.
280. Eufrosina Sânzian: *Ceva despre luc*. Familia, XVIII, Nr. 10, 7/19. mart. 1882. p. 117.
281. *Portul românesc. Câteva cuvinte despre schimonosirea lui în părțile Zarandului*. Rev. Orăștiei, III, Nr. 6, 1/13. febr. 1897. p. 22.
282. *Lucruri de mână femești din Banat*. Familia, XL, Nr. 44, 31. oct./13. nov. 1904. p. 527.; Juraj Podhradsk: Dr. Adolf Pechány 1859–1942. *Slov. noviny*, 21. júna 1942. p. 3.
283. *Costume naționale*. Familia, XVIII, Nr. 52, 26. dec./7. ian. 1882/3. p. 631.; *Costume românești la Londra*. Familia, XXXIV, Nr. 3, 18/30. ian. 1898. p. 36.; *Confecționare de costume naționale*. Familia, XXXVII, Nr. 49, 9/22. dec. 1901. p. 586.
284. *Premiu pentru lucru de mână femeesc*. Familia, XXXVIII, Nr. 16, 21. apr./4. mai 1902. p. 191.
285. Elena Pop Hossu Longin: *Reuniunea femeilor române din județul Hunedoarei*, p. 2–3.
286. *Expoziție la Șimleu. Cu ocasiunea adunării fondului teatral*. Familia, XXXVII, Nr. 26, 1/14. iul. 1901. p. 309.
287. *Un lucru frumos*. Rev. Orăștiei, III, nr. 44, 25. oct./6. nov. 1897. p. 179–180.; *Din bucuriile noastre. De-ale Reuniunii femeilor*. Rev. Orăștiei, III, nr. 50, 6/18. dec. 1897. p. 204.; *Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei*. Familia, XXXVI, Nr. 49, 3/16. dec. 1900. p. 586.; *Expoziție la Șimleu. Cu ocasiunea adunării fondului teatral*. Familia, XXXVII, Nr. 26, 1/14. iul. 1901. p. 309.
288. *Anuarul Reuniunii Femeilor Române din Sibiiu pe anul 1906/7*, p. 8.

289. *Pentru industria de casă. Apelul Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiiului.* Rev. Orăștiei, IV, Nr. 13, 28. mart./9. apr. 1898. p. 50.; Nr. 14, 4/16. apr., p. 56.
290. Rev. Orăștiei, I, Nr. 52, 23. dec./4. ian. 1895. p. 4.
291. *Costumul național.* Familia, XXII, Nr. 28, 20. iul./1. aug. 1886. p. 340.
292. *Anuarul Reuniunii Femeilor Române din Sibiu,* p. 9–13.
293. *Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei.* Familia, XXXVIII, Nr. 44, 3/16. nov. 1902. p. 527.; *Un lucru frumos.* Rev. Orăștiei, III, Nr. 45, 1/13. nov. 1897. p. 184.; *Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei.* Familia, XXXIX, Nr. 10, 9/22. mart. 1903. p. 118.; Elena Pop Hossu Longin: *Reuniunea femeilor române din județul Hunedoarei,* p. 45, 62, 68.; Ion Iliescu – Tiberiu Istrate: *Orăștie. 750 de ani.* Deva, 1974. p. 150.
294. Idézi Valeriu Achim: i. m., p. 428.
295. Petru Caba: *Cultur'a limbei romane.* Familia, XI, Nr. 47, 23. nov/5. dec. 1875. p. 557.
296. Az egykorú román dokumentumgyűjtemény: T.V. Păcățian: *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară I-VIII.* Sibiu, 1904–1915; a későbbi magyar forráskiadvány: Kemény G.Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I-VIII.* AK, Bp. 1952–1992.
297. Prier: *Numai românește.* Rev. Orăștiei, II, Nr. 26, 22. iun./4. iul. 1896. p. 112.; Nello: *Știe românește.* Rev. Orăștiei, II, Nr. 44, 26. oct./7. nov. 1896. p. 189–190.; Romanus Romanorum: *Postăriță polițistoare.* Rev. Orăștiei, IV, Nr. 6, 7/19. febr. 1898. p. 22–23.
298. Arone Densusianu: *Suveniri si impresiuni de caletoria IV.* Familia, I, Nr. 11, 15/27. sept. 1865. p. 134.; I. Al. Lapedatu: *Educatiunea secsului frumosu.* familia, XIII, Nr. 14, 3/15. apr. 1877. p. 159.
299. Unu iubitoriu de arte: *Teatrulu natiunalu.* Familia, IV, Nr. 28, 10/22. aug. 1868. p. 233.; Colniceanulu: *O serata musicala romana in Lugosiu.* Familia, XII, Nr. 9, 22. febr./12. mart. 1876. p. 106.
300. Idézi Sorin Mitu: *Geneza identității naționale la români ardeleni.* Humanitas, București, 1997. p. 333–334.
301. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitóriele.* Familia, VI, Nr. 47, 22. nov./4. dec. 1870. p. 560.; I. Al. Lapedatu: *Educatiunea secsului frumosu.* Familia, XIII, Nr. 13, 27. mart./8. apr. 1877. p. 145.; Nr. 14, 3/15. apr. p. 159.
302. Unulu dela sate: *Stagnatiune, serbare religioasă-natiunala.* Familia, I, Nr. 11, 15/27. sept. 1865; *Adunarea gen. a Asoc. nat. rom. in Aradu.* Familia, VI, Nr. 22, 31. mai/12. iun. 1870. p. 263.
303. Petru Banatianu: *Notitie de caletoria III.* Familia, II, Nr. 25, 14/26. aug. 1866. p. 296.; *Din Maramuresiu.* Familia, VI, Nr. 42, 18/30. oct. 1870. p. 502.; Codreanu: *Unu suspinu din Satumare.* Familia, XIII, Nr. 4, 23. ian./4. febr. 1877. p. 45.; *Despre viéti'a sociala romana in Clusiu.* Familia, X, Nr. 11, 17/29. mart. 1874. p. 130.; *Viéti'a sociala romana.* Familia, X, Nr. 12, 24. mart./5. apr. 1874. p. 142.; *La scaldele de la Stoica.* Familia, X, Nr. 31, 11/23. aug. 1874. p. 371.; Un óspe: *Balulu reuniunii femeiloru romane din Brasiovu.* Familia, XIV, Nr. 9, 29. ian./10. febr. 1878. p. 55.
304. Spinu Ghimpescu: *Salónele române.* Familia, XXI, Nr. 3, 20. ian./1. febr. 1885. p. 32.; *Urzica Spinescu: Serisoarea unei doamne.* Familia, XXXVIII, Nr. 42, 20. oct./2. nov. 1902. p. 500.; *Discursul președintelui Iosif Vulcanu...* Familia, XL, Nr. 33, 15/28. aug. 1904. p. 387.
305. I. V. Secasianu: *O rana sociala.* Familia, VIII, Nr. 51, 17/29. dec. 1872. p. 599.; Iosifu Vulcanu: *Epistol'a unui unguru.* Familia, XI, Nr. 48, 30. nov./12. dec. 1875. p. 569–570.
306. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitóriele.* Familia, III, Nr. 4, 22. ian./3. febr. 1867. p. 46.
307. Jellegzetes szlovák renegát-regények: Svetozár Hurban-Vajanski: *Letiace tiene* [Repülő árnyak, 1883.], ahol az elmagyarosodott nemes, Imrich Jablonski tönkre

- is megy a végén, illetve *Kotlin* (1901) c. regénye, melynek arisztokrata főhőse öngyilkos lesz. A *Suchá ratolest'* [Száras hajtás, 1884] hőse, Stanislav Rudopoľski viszont visszatér a nemzethez, így az író „engedélyezi neki”, hogy megtartsa vagyonát és úri állását.
308. Karády Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? In: Kövér György (vál.): *Magyarország társadalomtörténete*. Szöveggyűjt. I. 2. k. Bp. é.n., p. 310–313, 316.
309. I. C. Drăgescu *Renegata*. Familia, V, Nr. 33, 17/29. aug. 1869. p. 387.; I. Al. Lapedatu: *Natiunea catra fiii sei*. Familia, XII, Nr. 15, 11/23. apr. 1876. p. 172.; M. Pompiliu: *La un Român renegat*. Familia, XXII, Nr. 34, 24. aug./5. sept. 1886. p. 401.; Iosifu Vulcanu: *Renegatulu. Canteculu satiricu*. Familia, XI, Nr. 37, 14/26. sept. 1875. p. 429.
310. Röviden ld. Drimba: *Iosif Vulcan*, p. 282-83; a mű részletes ismertetését ld. Petrușan: *Iosif Vulcan și revista Familia*, p. 118–135.
311. Argus: *O școala romana de fetițe – bajocorita*. Familia, XI, Nr. 3, 19/31. ian. 1875. p. 32.
312. I. Lapedatu: *Femeia romana*. Familia, VI, Nr. 44, 1/13 nov. 1870. 518–519; Marióra Z. Petrescu: *Jubileul societății România Jună*. Familia, XXXII, Nr. 15, 14/26. apr. 1896. p. 177.
313. *Vasilie Alesandri*. Familia, I, Nr. 9, 25. aug./6. sept. 1865. p. 105–106.; *At. M. Marienescu*: Familia, III, Nr. 38, 25. sept/7. oct. 1867. p. 449.; *Discursul președintelui Iosif Vulcan...* Familia, XXXIII, Nr. 22, 1/13. iun. 1897. p. 261.
314. Iosifu Vulcanu: *Poporul romanu in poesi'a sa*. Familia, V, Nr. 32, 10/22. aug. 1869. p. 373. A Familia népköltészeti vonulatáról bővebben ld. Petrușan: *Iosif Vulcan și revista Familia*, p. 169. skk.
315. *Învățători și poezia populară*. Familia, XXXI, Nr. 51, 17/29. dec. 1895. p. 611.
316. Camilu Censoriulu: *Societatea de leptura. Teneri de pucina speranția*. Familia, I, Nr. 4, 5/17. iul. 1865.; Gregoriu Moldovanu: *Viéția sociala – neinteresare de literatur'a romana...* Familia, II, Nr. 21, 25. dec. 1865 / 6. ian. 1866.; *Diuaristic'a romana in Satu.mare*. Familia, V, Nr. 14, 6/18. apr. 1869. p. 165.; Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, VII, Nr. 40, 3/15. oct. 1871. p. 476.; uő: *Picature de colera*. Familia, VIII, Nr. 45, 5/17. nov. 1872. p. 537.; uő: *Apelu la publiculu cetitoriu romanu*. Familia, XI, Nr. 49, 7/19. dec. 1875. p. 584.
317. Spinu Ghimnescu: *Romanii si diuarele straine*. Familia, XIII, Nr. 18, 1/13. mai 1877. p. 205–206; N. Manegețiu: *Ecou*. Familia, XXXIII, Nr. 50, 14/26. dec. 1897. p. 598.
318. Iulianu Grozescu: *Meditatiuni literarie*. Familia, III, Nr. 29, 16/28. iul. 1867. p. 346–347.; *Să îndreptăm réul!* Rev. Orăștiei, IV, Nr. 50, 12/24. dec. 1898. p. 198.
319. *Georgiu Teutu*. Familia, I, Nr. 12, 25. sept/7. oct. 1865. p. 142.
320. I. V. Barcianu: *Inceputulu artii teatrale la noi*. Familia, X, Nr. 16, 21. apr/3. mai 1874. p. 188.
321. Idézi: Drimba: *Iosif Vulcan*, p. 216.
322. *Scen'a romana*. Familia, III, Nr. 11, 12/24. mart. 1867. p. 121.; *Se fondămu teatru natiunalu!* Familia, V, Nr. 29, 20. iul./1. aug. 1869. p. 338.
323. I. V. Barcianu: *Teatru romanu in Alba-Iulia*. Familia, X, Nr. 31, 11/23. aug. 1874. p. 368.; Ionu Becimeaga: *Insemnetatea asociatiuniloru noastre*. Familia, XI, Nr. 42, 19/31. oct. 1875. p. 491.
324. E. Traila: *Faceti teatru, Romani!* Familia, X, Nr. 37, 22. sept/4. oct. 1874. p. 437.
325. m: *Mihaiu Pascali*. Familia, IV, Nr. 26, 25. iul./6. aug. 1868. p. 302.
326. Alapszabályát ld. Familia, VI, Nr. 42, 18/30. oct. 1870. p. 493–494.
327. Iosifu Vulcanu: *Se fondămu teatru natiunalu!* Familia, V, Nr. 30, 27. iul./8. aug. 1869. p. 349.; *Societatea pentru teatru national serbesc*. Familia, XXVII, Nr. 31,

- 4/16. aug. 1891. p. 370.; *Deschiderea teatrului serbesc in Neoplanta*. Familia, XXXI, Nr. 6, 5/17. febr. 1895. p. 72.
328. Nicolau Butariu: *La fondarea inui teatru natiunalu*. Familia, V, Nr. 38, 21. sept/3. oct. 1869. p. 445-446. Hasonló levelek érkeztek más vidékekről is: G. Craciunescu: *Echo din Banatulu Temesianu la fondarea inui teatre natiunalu*. Nr. 40, 5/17. oct. 1869. p. 469-470.
329. *Anuarul III. al Societății*, p. 108.; Veritas: i. m., p. 328.
330. *O epistola din Deva*. Familia, VI, Nr. 14, 5/17. apr. 1870. p. 166.; *Discursul prezidențial al lui Iosif Vulcan...* Familia, XIX, Nr. 31, 31. iul/12. aug. 1883. p. 376.; *Adunarea din Sebeșul-săsesc...* Familia, XXXIX, Nr. 35, 31. aug./13. sept. 1903. p. 416.
331. Iosif Vulcan: *Fondul de teatru român*. Familia, XXXI, Nr. 6, 5/17. febr. 1895. p. 69.
332. *O casă națională în Sibiiu*. Familia, XXXIII, Nr. 7, 16/28. febr. 1897. p. 84.
333. *Asociațiunea și Societatea pentru fond de teatru român*. Familia, XXXV, Nr. 29, 18/30. iul. 1899. p. 346.; *Societatea pentru fond de teatru român și Asociațiunea*. Nr. 32, 8/20. aug. p. 382.; *Adunarea Asociațiunii...* Familia, XXXVII, Nr. 37, 16/29. sept. 1901. p. 441.; *Societatea pentru fond de teatru român*. Familia, XL, Nr. 50, 12/25. dec. 1904. p. 598.
334. Lucretia Costa: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, VII, Nr. 36, 5/17. sept. 1871. p. 428.
335. Veritas: i. m., p. 324, 328.
336. *Societatea pentru fond de teatru român*. Familia, XLI, 1905. p. 454.
337. Drimba: *Iosif Vulcan*, p. 241-242.
338. Vasile Goldiș: *Idei referitoare la înființarea teatrului nostru*. Familia, XXXVII, Nr. 28, 15/28. iul. 1901. p. 325-328.; *Planul de acțiune a Societății pentru crearea unui fond de teatru român*. Familia, XXXIX, Nr. 27, 6/19. iul. 1903. p. 320-322.
339. A Társulat működésének kritikus ismertetését ld. Drimba: *Iosif Vulcan*, p. 236-246.
340. Ioane Siepetiamu: *Despre musica si dantiu*. Familia, IV, Nr. 25, 17/29. iul. 1868. p. 296.
341. Dr. Greg. Silași: *Esposiția română din Sibiiu*. Familia, XVII, Nr. 75, 11/23. oct. 1881. p. 493.; *Românii și musica lor*. Familia, XXVIII, Nr. 51, 20. dec/1. ian. 1892. p. 610.
342. J.G. Baritiu: *Concertu*. Familia, IV, Nr. 29, 18/30. aug. 1868. p. 346.
343. *Piesă nouă românească de salon pentru pian*. Familia, XX, Nr. 7, 12/24. febr. 1884. p. 81.; *Un album de cântări române*. Familia, XXXV, Nr. 44, 31. oct./12. nov. 1899. p. 526.
344. Jonitia Badescu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, IV, Nr. 1. 7/19. ian. 1868. p. 9.
345. Roman'a. *Dantiu socialu*. Familia, VII, Nr. 2, 10/22. ian. 1871. p. 20.; B.P. Hașdeu: *Ardelēna*. XXIV, Nr. 17, 24. apr./6. mai 1888. p. 200.; Simeon Balinth: *Jocul si versul Calusierilor*. XV, Nr. 19, 11/23. mart. 1879. p. 128.
346. Grigoriu Silasi: *„Complimentulu” in dantiulu natiunalu „Romana”*. Familia, XIV, Nr. 15, 19. febr./3. mart. 1878. p. 87.; Cor. ord.: *Balul din Sibiiul*. Familia, XVI, Nr. 20, 9/21. mart. 1880. p. 120.
347. Georgetia: *Balulu romanu din Budapesta*. Familia, X, Nr. 6, 10/22 febr. 1874. p. 69-70.
348. O coconitia de la satu: *Conversarea cu cetitóriele*. Familia, V, Nr. 37, 14/26 sept. 1869. p. 442.
349. Agârbiceanu: *Aranybánya*, p. 158-159.
350. Iosifu Vulcanu: *Poporul romanu in poesia sa*. Familia, V, Nr. 33, 16/28. aug. 1869. p. 387.
351. *Discursul președintelui Iosif Vulcan...* Familia, XXXIII, Nr. 22, 1/13 iun. 1897. p. 260.
352. I. S. Selagianu: *Impresiuni de caletoria*. Familia, VIII, Nr. 30, 28. iul/4. aug. 1872. p. 349.
353. Arone Densusianu: *Suveniri si impresiuni de caletoria*. Familia, I, Nr. 8, 15/27. aug. 1865. p. 99.

354. *Tara Noastră*. Familia, XXXI, Nr. 3, 15/27. ian. 1895. p. 34.; *Excursiuni pe munți*. XXXII, Nr. 24, 16/28. iun. 1896. p. 286.
355. *Dicționarul geografic al unui comitat din Ungaria*. Familia, XXXIX, Nr. 7, 16. febr./1. mart. 1903. p. 81.
356. Mihaiu Biju: *Necesitatea unui muzeu naționalu*. Familia, IV, Nr. 10, 19/31 mart. 1868. p. 115.
357. Iosif Vulcanu: *Expoziția română din Sibiu*. Familia, XVII, Nr. 70, 17/29. sept. 1881. p. 450; Dr. Greg. Silași: *Expoziția română din Sibiu*. Familia, XVII, Nr. 72, 24. sept./6. oct. 1881. p. 461.
358. At. M. Marienescu: *Muzeu pentru îmbrăcămintele românesci*. Familia, XXVII, Nr. 30, 28. iul./9. aug. 1891. p. 349–350; Daniil P. Barcianu: *Expozițiile de industrie de casă*. Rev. Orăștiei, III, Nr. 31, 26. iul./7. aug. 1897. p. 127.; Nr. 32, 2/14. aug., p. 131–132.; *Pentru industria de casă. Apelul Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 13, 28. mart./9. apr. 1898. p. 50.
359. *Portul românesc în Muzeul etnografic din Budapesta*. Familia, XXXIX, Nr. 48, 14/27. dec. 1903. p. 575.; *Apel către Români*. Familia, XL, Nr. 2, 11/24. ian. 1904. p. 23.
360. *Discursul ținut la inaugurarea Muzeului istoric și etnografic...* Transilvania, XXXVI, nr. V., sept.–oct. 1905. p. 171.
361. *O casă națională în Sibiu*. Familia, XXXIII, Nr. 7, 16/28. febr. 1897. p. 84.
362. *Inaugurarea Muzeului „Asociațiunii”*. Transilvania, XXXVI, Nr. 1, ian.–febr. 1905. p. 4. Több más lap mellett a Familia is közölte a fölhívást: *Mari serbări în Sibiu*. Familia, XLI, 1905. p. 105.
363. *Expoziția din Sibiu*. Familia, XLI, 1905. p. 224–225.
364. *Inaugurarea Muzeului „Asociațiunii”*. Transilvania, XXXVI, Nr. 1, ian.–febr. 1905. p. 1.
365. *Vorbirea dlui Iosif Sterca-Suluțiu, rostită la inaugurarea Muzeului...* Transilvania, XXXVI, Nr. V, sept.–oct. 1905. p. 162–168.; I.V.: *Muzeu istoric-etnografic în Sibiu*. Familia, XL, Nr. 48, 28. nov/11. dec. 1904. p. 572.; *Sibiu*. Eugen Hulea: *Astra. Istoric, organizare, activitate, statute și regulamente*. Sibiu, 1944. p. 9.
366. *Expoziția din Sibiu*. Familia, XLI, 1905. p. 441–442.
367. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetățorele*. Familia, III, Nr. 32, 8/20. aug. 1867. p. 395.; uő: *Suveniri de caletoria VII*. Nr. 37, 17/29. sept., p. 443–444.
368. *Relativu la espositiunea din Viena*. Familia, VIII, Nr. 50, 10/22. dec. 1872. p. 596.; uő: *Artea tieranceloru romane la espositiunea de Viena*. Familia, IX, Nr. 9, 4/16. mart. 1873. p. 104.; Constanța de Dunca-Schiau: *Despre espositiunea din Budapesta*. Familia, XXI, Nr. 17, 28. apr./10. mai 1885. p. 202.
369. *Apelu către poporul român în cauza esposițiunii naționale*. Familia, XVI, Nr. 98, 21. dec./2. ian. 1880. p. 610–611; Hulea: *ASTRA*, p. 8.
370. P.P.: *Dela Sibiu*. Familia, XVII, Nr. 47, 28. iun/10. iul. 1881. p. 304–305; *Apel către publicul român în cauza esposițiunii*. Familia, XVII, Nr. 49, 5/17. iul. 1881.
371. *Edificiul esposițiunii române din Sibiu*. Familia, XVII, Nr. 51, 12/24. iul. 1881. p. 333. Alaprajzát és a szekciók elosztását ld. *Planul și arangiamentul esposiției romane din Sibiu*. Familia, XVII, Nr. 65, 30. aug./11. sept. 1881. p. 417.; 420.
372. *Deschiderea esposițiunii naționale*. Familia, XVII, Nr. 62, 20 aug./1 sept. 1881. p. 403–404.
373. Cor. ord.: *Expoziția română din Sibiu*. Familia, XVII, Nr. 55, 26. iul./7. aug. 1881. p. 356.
374. Iosif Vulcanu: *Suveniri dela esposițiune*. Familia, XVII, Nr. 68, 10/22. sept. 1881. p. 439.; *Dela esposițiune*. Nr. 64, 27. aug./8. sept. 1881. p. 415.
375. Iosif Vulcanu: *Expoziția română din Sibiu*. Familia, XVII, Nr. 64, 27. aug./8. sept. 1881. p. 414.; uő: *Festivitățile din Sibiu*. Uo, p. 414–415.
376. *Socoțile esposițiunii din Sibiu*. Familia, XX, Nr. 53, 30. dec. 1884./11. ian. 1885. p. 643.

377. *Expoziția din Sibiu*. Familia, XLI, 1905. p. 224-225.
378. Hulea: *ASTRA*, p. 9.